

Handwritten signature

HET DROSTAMBT ELTEN.

261984

PRACTISCHE ONDERZOEKINGEN OP SOCIAAL-ECONOMISCH EN PLANOLOGISCH GEBIED

Onder redactie van

Prof. Dr E. W. HOFSTEE

en

Prof. Dr Sj. GROENMAN

Hoogleraar in de economische en sociale geografie en sociale
statistiek aan de Landbouwhogeschool te Wageningen

Buitengewoon hoogleraar in de sociologie aan de
Rijksuniversiteit te Utrecht

*A: Sociaal-economische onderzoeken van de Noordelijke
Economisch-Technologische Organisatie.*

1. Prof. Dr E. W. Hofstee

SOCIAAL-ECONOMISCHE PROBLEMEN DER
GRONINGER VEENKOLONIËN

2. Prof. Dr E. W. Hofstee

BESCHOUWINGEN OVER DE ECONOMISCHE
STRUCTUUR VAN DE STAD GRONINGEN
EN HAAR TOEKOMSTIGE INDUSTRIËLE
ONTWIKKELING

3. W. O. F. Wittebol

ONDERZOEK NAAR DE TOEKOMSTIGE
MOGELIJKHEDEN VAN DE GEMEENTE
WINSCHOTEN (*ter perse*)

*B: Sociaal-economische onderzoeken van het Economisch
Technologisch Instituut Overijssel.*

2. Prof. Dr Sj. Groenman

DE BESTAANSBRONNEN DER GEMEENTE
RENKUM

*C: Onderzoeken van het Landbouw-Economisch Insti-
tuut te 's-Gravenhage.*

1. Dr E. van de Wiel en W. Le Mair, ec. drs

DE PRACTIJK VAN DE NIEUWE LAND-
BOUWPOLITIEK

*D: Publicaties van de Afdeling Sociale en Economische
Geographie van de Landbouwhogeschool te Wageningen.*

1. Dr Ir C. Rietsema

AGRARISCHE BEDRIJFSVORMEN IN
HOLLANDS NOORDERKWARTIER

met een voorwoord van Prof. Dr E. W. Hofstee

2. J. H. Athmer

HET DROSTAMBT ELTEN

Resultaten van een onderzoek ingesteld op ver-
zoek van de Landdrost Dr A. Blaauboer, met
een voorwoord van Prof. Dr E. W. Hofstee

Z: Publicaties van instellingen van uiteenlopende aard.

1. Dr J. Linthorst Homan

EUROPESE LANDBOUWPOLITIEK

Een rapport aan de Europese Beweging

BESTUURSOVERDRACHT OP ZATERDAG 23 APRIL 1949.

Zittend (v.l.n.r.): J. S. COLLINGS, Kreis Resident Officer van Rees; Dr A. BLAUBOER, Landdrost;
Baron Th. F. H. M. LOCHNER VON HÜTTENBACH, Ehrenbürgermeister.
Staan: Marechaussee J. N. CARO.

J. H. ATHMER

HET DROSTAMBT ELTEN

RESULTATEN VAN EEN ONDERZOEK
INGESTELD OP VERZOEK VAN DE LANDDROST DR A. BLAAUBOER

MET EEN VOORWOORD VAN
PROF. DR E. W. HOFSTEE

„Practische Onderzoekingen“ D 2

K 780
D 2

MCML

VAN GORCUM & COMP. N.V. (G. A. HAK & Drs H. J. PRAKKE) TE ASSEN

2047-1

VOORWOORD.

Hoewel bij de in 1949 tot stand gekomen grenscorrecties niet primair de bedoeling heeft voorgezeten het Nederlandse grondgebied uit te breiden en dit laatste slechts als een onvermijdelijk nevenverschijnsel van de om andere redenen gewilde grensverschuivingen is te beschouwen, hebben deze er niettemin toe geleid, dat ons land — althans voorlopig — de verantwoordelijkheid kreeg te dragen voor een aantal grotere en kleinere van Duitsland los gemaakte gebieden, ter gezamenlijke grootte van enkele normale Nederlandse gemeenten.

Teneinde de aard en de omvang van de taak, die Nederland hiermee heeft aanvaard, te leren kennen en om te kunnen nagaan op welke wijze wij ons van deze taak het beste kunnen kwijten, is een zo goed mogelijke kennis van de correctiegebieden en de daar bestaande sociale en economische verhoudingen noodzakelijk. Dit geldt in het bijzonder voor het tegenwoordige drostambt Elten. Reeds de eerste krantenberichten immers, die na de grenscorrectie over dit gebied verschenen, maakten het voor hen, die zich met regionaal sociaal- en economisch onderzoek hebben bezig gehouden, duidelijk, dat Elten zich kenmerkte door een wankel economische structuur en daarom de bijzondere aandacht van de desbetreffende overheidsorganen zou vragen.

Een gesprek, dat ondergetekende met de landdrost van Elten, Dr A. BLAAUBOER, over de problemen van zijn ambtsgebied had, leidde tot het verzoek medewerking te verlenen bij het instellen van een economisch-sociografisch onderzoek in dit drostambt.

Spoedig daarna gelukte het de Heer J. H. ATHMER bereid te vinden dit onderzoek op zich te nemen en de uitkomsten van zijn arbeid zien hierbij het licht. Het wil mij voorkomen, dat de Heer ATHMER het werk, dat hij op zich had genomen, op verdienstelijke wijze heeft volbracht. Het boekje licht de lezer op duidelijke en overzichtelijke wijze in aangaande tal van aspecten van het maatschappelijke leven van Elten en geeft een inzicht in de problemen, die zich hierin voordoen. Het verkrijgen van de nodige gegevens heeft in vele gevallen grote moeite gekost. Statistisch materiaal, waarop men bij een onderzoek van een Nederlandse gemeente kan steunen, bleek voor Elten niet aanwezig te zijn en moest speciaal voor dit onderzoek worden verzameld of moest met veel moeite worden gereconstrueerd.

Het onderzoek zou dan ook nauwelijks tot een goed einde kunnen zijn gebracht, wanneer niet de Landdrost en zijn staf voortdurend de grootst mogelijke medewerking hadden verleend. Een woord van bijzonder hartelijke dank daarvoor is hier op zijn plaats.

E. W. HOFSTEE.

INHOUD.

	blz.
VOORWOORD	5
INLEIDING	7
HOOFDSTUK I: HET GEOGRAFISCHE MILIEU	11
HOOFDSTUK II: DE HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN ELTEN	15
HOOFDSTUK III: DEMOGRAFIE	19
HOOFDSTUK IV: DE ECONOMISCHE TOESTAND	29
§ 1. Algemeen overzicht	29
§ 2. De primaire bestaansbronnen binnen Elten	35
§ 3. De verzorgende beroepen en bedrijven	49
§ 4. De in Duitsland werkzamen	50
§ 5. De in Nederland werkzamen	51
§ 6. De regionale verzorging van Elten	52
§ 7. De niet-productieve inkomentrekkers	53
HOOFDSTUK V: WELVAART EN OVERHEIDSZORG	54
HOOFDSTUK VI: GEMEENSCHAPSLEVEN EN ORGANISATIELEVEN	57
HOOFDSTUK VII: SAMENVATTING EN CONCLUSIES	60

INLEIDING.

Op 22 Maart 1949 kwam te Parijs een overeenkomst tot stand, vastgelegd in het Protocol van Parijs ¹⁾ van dezelfde datum en ondertekend door de vertegenwoordigers van de Verenigde Staten, België, Frankrijk, Engeland, Luxemburg en Nederland, waarbij in afwachting van het definitieve Vredesverdrag voorlopige correcties van de grens tussen Nederland en Duitsland werden vastgesteld. In het kader van deze overeenkomst werd op 23 April 1949 te 12.15 uur op het raadhuis het bestuur over het correctiegebied Elten door de Kreis Resident Officer Lt. Col. J. S. COLLINGS aan de Nederlandse regering in de persoon van de Landdrost Dr A. BLAUBOER overgedragen.

Het gebied bestaat uit de vroegere Duitse gemeente Elten benevens een klein gedeelte van de gemeente Hüthum. Tot op die dag maakte de gemeente Elten deel uit van het Amt Elten. Dit Amt bestond uit drie gemeenten, Elten, Hüthum en Borghees. Deze gemeenten hadden ieder hun eigen burgemeester en gemeenteraad, maar de administratie werd centraal gevoerd door de Amtsverwaltung, die te Elten gevestigd was. Het Amt ressorteerde onder de Kreis Rees, die op zijn beurt deel uitmaakt van het Regierungsbezirk Düsseldorf. Dit is weer één van de Regierungsbezirke van het Land Nordrhein-Westfalen, dat tot de Britse zône van Duitsland behoort.

Het gebied wordt aan drie zijden door Nederlandse gemeenten begrensd en wel achtereenvolgens door Herwen en Aerdt, Zevenaar en Bergh. De oppervlakte bedraagt 1887 ha. Het aantal inwoners bedroeg op 23 April 1949 3225. Hiervan is 95% Rooms-Katholiek. De uit deze streek zelf afkomstige bevolking is practisch geheel katholiek en diegenen, die tot een ander kerkgenootschap behoren, zijn wat de Duitse bevolkingsgroep betreft vooral afkomstig uit het oosten van Duitsland of uit het Roergebied, waar vanaf de tachtiger jaren der vorige eeuw een zeer grote vestiging van arbeids-

krachten uit Oost-Duitsland heeft plaatsgevonden ²⁾. Vóór de correctie was deze groep iets groter en bestond voor een groot deel uit douanebeambten. Deze laatsten zijn echter in verband met de correctie naar Duitsland overgeplaatst. Op het ogenblik zijn diegenen, die tot de Evangelische kerk behoren in hoofdzaak vluchtelingen uit het oosten van Duitsland.

Het dorp heeft een enigszins stedelijk aanzien door de aaneengesloten bebouwing om de Markt, met de grote gothische Martinuskerk als kern, waar de verschillende straten op uit komen. Verder vinden wij nog lintbebouwing langs de Zevenaarsestraat en langs de weg naar Beek. Aan beide staan complexen douanewoningen en langs de Zevenaarsestraat tevens nog een aantal losstaande woningen, waar vooral gepensioneerden wonen.

Een tweede, lossere, woonkern bevindt zich in Hoog-Elten. Daar staat de oude abdijkerk met er rond omheen gegroepeerd de hiermede historisch verbonden gebouwen, die eens deel uitmaakten van het adellijk jufferenstift, dat hier eeuwenlang een zeer grote rol heeft gespeeld. Hier vinden wij tevens het Kurhotel en verschillende verspreid staande villa's, in hoofdzaak toebehorende aan industriëlen uit Emmerik. Hoog-Elten heeft echter in de oorlog zeer zware schade opgelopen, waardoor de meeste villa's totaal verwoest of nog onbewoonbaar zijn. Ook de kerk is zwaar getroffen. Laag-Elten heeft ook enige schade geleden, maar in vergelijking met Hoog-Elten is deze licht te noemen. Een aantal van de douanewoningen vlak bij de oude grens bij Beek en eveneens bij de oude grens tegen Babberik zijn geheel verwoest.

Buiten deze min of meer gesloten bebouwing vinden wij over het gehele gebied verspreid temidden van het akker- en weideland grote en

¹⁾ Zie bijlage.

²⁾ Dr WILHELM BREPOHL, „Der Aufbau des Ruhrvolkes im Zuge der Ost-West-Wanderung. Sociale Forschung und Praxis". Band 7. 1948. blz. 95.

kleine boerenwoningen. Het lager gelegen rivierkleigebied heeft altijd nogal veel gevaar gelopen voor overstroming bij hoge waterstanden van de Rijn. Er zijn slechts grote bedrijven, waarvan de boerderij op een kunstmatig opgeworpen hoogte watervrij is gebouwd. Op het zand daarentegen vinden wij een grote variatie in bedrijfsgrootte, waarbij het kleine bedrijf sterk overheeft.

Niet alle boerderijen zijn echter buiten het dorp gelegen. Wij vinden er ook enkele in de kern van het dorp. De bijzondere ligging van deze bedrijven hangt samen met het nevenbedrijf van hotel en café, dat er tevens in wordt uitgeoefend. Deze zeer oude bedrijfsvorm dateert nog uit de tijd, voordat de spoorwegen hun intrede deden en men per postkoets reisde. Van lieverlee zien wij deze bedrijfsvorm dan ook verdwijnen en worden hotel en boerderij afzonderlijk geëxploiteerd. De bouwstijl van woningen en boerderijen is ondanks de betrekkelijk korte effectieve scheiding van het aangrenzende deel van Nederland, zuiver Duits en sluit geheel aan bij wat wij in de Kreis Rees kunnen waarnemen.

Het correctiegebied wordt aan de westkant van noord tot zuid doorsneden door de spoorlijn, die een belangrijke verbinding vormt van Nederland via Emmerik met het Rijnland. Elten was het grenstation aan de Duitse zijde van de grens, als tegenhanger van Zevenaar aan de Nederlandse kant. In de dorpskern van Elten komen vier verharde wegen samen. In de eerste plaats de doorgaande weg van Zevenaar naar Emmerik, terwijl er verder nog respectievelijk vanuit oost en west de wegen uit Beek en Lobith binnenkomen. De zandgrond, die het grootste deel van het gebied van het drostambt uitmaakt, is sterk doorsneden met een groot aantal verharde en onverharde landwegen. In de polder Grondstein vinden wij een geheel ander beeld. Wegen treffen wij daar eigenlijk niet aan. De boerderijen liggen er op vrij grote afstand van elkaar verspreid en de weinige, zich in slechte toestand bevindende, landwegen, die wij er aantreffen, hebben zuiver het karakter van toegangswegen tot de individuele boerderijen. Er is een geregelde treinverbinding met Emmerik ten behoeve van de Eltense inwoners, die daar hun werk hebben. Verder zijn er verschillende geregelde busverbindingen met Lobith, Zevenaar en Doetinchem, terwijl er ook dagelijks een bus naar Emmerik gaat. Vanuit Nederland is er

nog geen spoorwegverbinding met Elten, uitgezonderd voor het goederenverkeer. Behalve door Elten wordt hiervan gebruik gemaakt door Beek en Lobith. Vooral voor Lobith, dat voordien op het station Zevenaar was aangevoerd, betekent dit een grote verbetering.

Een belangrijk deel van de inwoners van Elten is voor hun bestaan afhankelijk van werk buiten de gemeente. Vóór de correctie vonden zij dat hoofdzakelijk in Emmerik en omgeving. Inmiddels is een deel van hen naar werkgevers in Nederland overgegaan, maar meer dan de helft werkt nog in hun oorspronkelijke Duitse werkring. Op een grenspas passeren zij dagelijks de grens. Lonen en salarissen worden hun niet in Duitsland uitbetaald, doch deze worden door de werkgevers gestort op een rekening van de Nederlandse regering. De tegenwaarde in Nederlandse guldens wordt hun door het Rijk hier uitbetaald. Hieruit blijkt reeds de zeer sterke gerichtheid van Elten op de stad Emmerik. De banden, die tussen beide plaatsen bestaan, blijven echter niet beperkt tot het leveren van arbeidskrachten, respectievelijk het bieden van werkgelegenheid. Ook in velerlei andere opzichten zijn de belangen van Elten en Emmerik sterk vervlochten. Gelet op de geografische ligging ligt dit ook wel voor de hand. Bezien wij de kaart, dan merken wij op, dat Elten een instulping vormt in Nederlands gebied en dat het dus voorheen aan drie zijden door een landsgrens werd afgesloten, die vooral na de oorlog van 1914-1918 een belangrijke hinderpaal voor een vrij verkeer was. Daar komt nog bij, dat de Wildt in het zuiden een natuurlijke barrière vormt, zodat de weg naar Emmerik de enige vrije uitweg voor dit gebied was. Emmerik is een reeds zeer oud stadje, dat echter in haar ontwikkeling met de tijd is meegegaan en zich behalve in een belangrijke Rijnhaven ook in een grote industriële activiteit mag verheugen. Het telde in 1939 ± 17000 inwoners en dit brengt mede, dat het op velerlei gebied mogelijkheden biedt, die Elten niet bezit. Zo hebben de winkels een ruimere keus en is men voor die zaken, die in de Eltense dorpswinkels niet te verkrijgen zijn, vanzelf op Emmerik aangewezen. Kinderen uit Elten bezoeken er de middelbare school en de ambachtsschool. Wij noemen dit slechts als illustratie van de relatie tussen Elten en Emmerik, waarop wij in het volgende nog zullen terugkomen.

Door de grenscorrectie is de abnormale instulping in het Nederlandse gebied verdwenen en daarmee de grens van om en nabij 20 km tot nog geen 5 km teruggebracht. De nieuwe grens verloopt nu in aansluiting met het grenskanaal ten zuiden van 's-Heerenberg langs de Wildt, die ter plaatse een verbreed gedeelte heeft, restant van een vroegere Rijnarm, om dan bij de spoordijk van de vroegere lijn naar Kleef langs deze naar het zuiden te verlopen tot de Rijn. Grensbewaking en douanecontrôle zijn hierdoor heel wat eenvoudiger geworden. In plaats van de twee grensposten Babberik en Beek heeft men nu alleen die te Elten te bezetten. Voor de bewaking van deze veel kortere en gemakkelijker te overziene grens kan men vanzelfsprekend ook met veel minder personeel volstaan.

Verkeerstechnisch betekent de correctie vooral voor Lobith en Tolkamer een belangrijke verbetering. Deel uitmakend van de gemeente Herwen en Aerdt, die vrijwel op een eiland is gelegen, was men aangewezen op de dichtstbijzijnde uitweg over Aerdt, waar een brug over de Oude Rijn gelegen is. Lobith heeft nu dus ook een eigen uitweg gekregen, waardoor speciaal de verbinding met de Gelderse Achterhoek sterk verbeterd is. Ook Spijk, waar verschillende steenfabrieken gevestigd zijn, profiteert van de verbeterde verkeerssituatie, aangezien het via de zgn. neutrale weg, die vroeger de grens vormde en die op de verkeersweg van Elten naar Emmerik uitkomt, een betere en veel kortere verbinding met Zevenaar en de Gelderse Achterhoek heeft gekregen. Op de steenfabrieken langs de Rijn werken een belangrijk aantal arbeiders uit de gemeente Bergh, die nu langs de veel kortere weg over Elten hun werk kunnen bereiken, hetgeen een grote besparing betekent op de vervoersonkosten.

Waterstaatkundige voordelen van grote betekenis zijn bij deze correctie niet aan te wijzen.

De voorlopige bestuursvorm in het nieuwe gebied is dezelfde, die wij reeds kennen van de Noordoostpolder en welke hier de naam van drostambt draagt. De Landdrost vervult de functie van burgemeester, B. en W. en de gemeenteraad tezamen. Het drostambt is niet bij een provincie ingedeeld en ressorteert rechtstreeks onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Er is voorzien in de mogelijkheid om een commissie van advies in te stellen, zoals dat ook

in de Noordoostpolder het geval is. In tegenstelling met een gemeenteraad, die besluiten kan nemen, heeft deze commissie alleen een adviserende taak. Het is de bedoeling, dat Elten op de duur een normale gemeente wordt met een burgemeester en een gekozen gemeenteraad. Dit zal echter niet eerder kunnen geschieden dan wanneer de grenscorrecties definitief zijn vastgesteld door het Vredesverdrag. Voordat het zo ver is, zal Elten zich moeten hebben aangepast aan de Nederlandse omstandigheden en de bevolking vertrouwd moeten zijn met de Nederlandse wetten en voorschriften, kortom in alle aspecten van het maatschappelijk leven in Nederland thuisgeraakt zijn.

Het proces, dat op 23 April 1949 is begonnen, is van zeer ingrijpende aard. Het gaat er hier om een stukje Duitsland met bewoners, die vooral sinds de eerste wereldoorlog in toenemende mate gewend zijn geraakt Duits te denken en zich een stukje van het grote Duitse rijk te voelen, in Nederland in te passen.

De aard en maatschappelijke structuur van beide landen verschillen aanzienlijk. Het feit, dat wij hier te doen hebben met een grensbevolking, vermindert de tegenstelling ontegenzeggelijk. Er is al van ouds veel contact met Nederland geweest. De oorspronkelijke Eltense bevolking draagt bijna zonder uitzondering Nederlandse namen. Het Eltense dialect is vrijwel identiek met dat, wat in 's-Heerenberg wordt gesproken.

Alleen op deze factoren afgaande, zou men al gauw geneigd zijn aan de Nederlandse invloed grote betekenis toe te kennen. Bij nader inzien echter blijkt, dat vermoedelijk in vroeger tijd de bevolking veel dichter bij Nederland gestaan zal hebben dan nu het geval is. De steeds sterker wordende invloed van het centrale gezag op de verste uithoeken van het land is hierbij een factor van grote betekenis. De grens, oorspronkelijk niet meer dan een administratieve barrière, is geleidelijk tot een werkelijke scheidingslijn geworden. De vraag is nu, of het mogelijk zal zijn binnen een niet al te lange termijn Elten op een min of meer bevredigende wijze in Nederland in te passen en welke offers dit van de Nederlandse volksgemeenschap zal eisen. Welke politiek zullen wij nu moeten volgen om de meest bevredigende resultaten te bereiken?

Het is duidelijk, dat men om deze vraag te

kunnen beantwoorden, een zo goed mogelijk inzicht dient te hebben in de structuur van de samenleving in dit gebied en de wijze, waarop dit met Duitsland was en voor een deel nog is verbonden. In het volgende zal worden getracht een bijdrage tot dit inzicht te leveren. Het heeft niet de pretentie een volledige sociografie van Elten te zijn. Zo is het moeilijke vraagstuk van de nationale verbondenheid van Elten met het Duitse volk en de mate, waarin deze in stand bleef en in stand gehouden wordt en in verband hiermede de verhouding tot Nederland en het Nederlandse gezag, slechts oppervlakkig geraakt. Afgezien van het feit, dat een onderzoek in dit opzicht, wil het meer geven dan een indruk,

meer tijd zou eisen, dan ter beschikking stond, zijn de voorwaarden voor een dergelijk onderzoek thans te ongunstig. Het feit, dat de grenscorrectie nog niet definitief is en de bevolking nog niet weet, wat de eventuele gevolgen van een uitspraak in een bepaalde richting zouden kunnen zijn, brengt mede, dat men nauwelijks op betrouwbare inlichtingen van de bevolking in dit opzicht mag rekenen. Hierdoor ontbreekt dus feitelijk de basis voor een dergelijk onderzoek. De nadruk valt in het volgende dan ook op het onderzoek van de economische structuur en de welvaartstoestand en de gevolgen, welke een aanpassing in dit opzicht én voor Elten én voor Nederland met zich meebrengt.

HOOFDSTUK I.

HET GEOGRAFISCHE MILIEU.

Het meest dominante punt van Elten is de Elterberg. Vanaf de dijk, die van Herwen naar Lobith voert, ziet men een panorama van Elten, dat de opbouw van dit gebied zeer duidelijk laat zien. Op de voorgrond hebben wij het lage vlakke land, waar tot 1707, toen het Pannerdense kanaal werd gegraven, de Rijn heeft gestroomd en dat nu slechts met hoog water blank komt te staan. Aan de horizon zien wij scherp afgetekend, hoe de Elterberg steil uit het stroombed van de Rijn oprijst en aan de andere zijde naar het noorden meer geleidelijk afhelt.

De ruim 80 m hoge berg vormt de zuidelijke punt van het stuwwallencomplex Montferland. Dit is een rug van gestuwd praeglaciaal, waarvan de as in N.O.-Z.W. richting gelegen is. De heuvels van Montferland hangen via de Elterberg en het Rijkswoud in Duitsland samen met die bij Nijmegen. Deze kunnen op hun beurt weer in verbinding gebracht worden met de Veluwe bij Arnhem¹⁾. De gehele middenmoot van dit complex werd later door de Rijn grondig opgeruimd. Door de voormalige ligging van het stroombed van de Rijn tegen de zuidkant van de Elterberg is aan deze zijde een zeer steile helling ontstaan, die men kan vergelijken met die van de Wageningse Berg. Het verbrede gedeelte van de Wildt is nog een overblijfsel uit de tijd, dat de Rijn aan de voet van de berg stroomde. Aan beide zijden van de stuwwal vinden wij een mantel van Post-glaciale afzettingen.

In het noordelijke gedeelte van Elten, Veldhuizen en omgeving, vinden wij laag-terrasafzettingen. Ten behoeve van de aanleg van een autoweg, rijksweg no. 12, in het oosten van het gebied, werd een insnijding door de stuwwal gemaakt. Uit een beschrijving van de daardoor ontstane profielen²⁾ blijkt, dat de helling van de Elterberg ter plaatse op het praeglaciaal een ongeveer meterdikke fijnzandige laag draagt, die als dekzand wordt beschreven. Soortgelijke afzettingen komen onder de naam van vormzand op gelijke wijze voor op de hellingen van de

heuvels bij Groesbeek, Ubbergen en Montferland³⁾.

Het oostelijk gedeelte van het gebied wordt gevormd door rivierkleiafzettingen. Bodemkundig valt het gebied van het drostambt Elten dus uiteen in twee delen met zeer verschillende eigenschappen, nl. een zandgebied en een rivierkleigebied. Uiteraard bestaat de laagst gelegen grond uit rivierklei, afgezet in een voormalig stroombed van de Rijn. Het zandgebied is opgebouwd uit de bovenomschreven geologische formaties.

A. Het Rivierkleigebied.

Voor een nauwkeurige beschrijving van de bodemkundige eigenschappen van dit gebied zou een detailbodemkartering vereist zijn. Aangezien deze echter niet ter beschikking staat, zullen wij met een globale beschouwing moeten volstaan. De afzetting van de rivierklei dateert uit de tijd, dat de benedenrivier nog niet door de mens was gereguleerd. Niet door dijken belemmerd zocht de rivier zijn weg door de laagst gelegen plaatsen. Wanneer de aangevoerde hoeveelheid water zo groot was, dat het eigenlijke stroombed het niet meer kon verwerken, werd een groot gebied aan beide zijden hiervan onder water gezet. Dit bracht mede, dat de stroomsnelheid, speciaal buiten het eigenlijke stroombed, aanzienlijk verminderde, waardoor grote hoeveelheden zand en slib buiten de stroomdraden tot afzetting kwamen. Uiteraard kwamen de zwaarste delen het eerst tot bezinking en het fijnste slib op de grootste afstand, waar de stroomsnelheid het geringste was. Zo ontstaat aan weerszijden van het eigenlijke stroombed een soort natuurlijke dijk, oeverwal genaamd. Op de duur wordt echter het stroombed zelf

¹⁾ Dr F. J. FABER m.i. Nederlandse landschappen. 1942, blz. 238.

²⁾ J. DÜFFEL. Ein Blick in das Innere des Eltenberges. Heimatkalender für den Kreis Rees. 1942, blz. 6.

³⁾ FABER o.c. blz. 298.

ook door aanslibbing opgehoogd en dit heeft tot gevolg, dat de rivier dit stroombed verlaat en een andere weg kiest. Zo zal de rivier in de loop der tijden meerdere malen zijn bed verlegd hebben, hierbij steeds weer nieuwe oeverwallen vormend. De oude stroomdraden worden geleidelijk aan met het door het overstromingswater aangevoerde slib opgevuld. In de lager gelegen delen zonder afvoer, kommen dus, waar na een overstroming water in bleef staan, kwam het fijnste slib tot afzetting en ontstond zware kleigrond. Zo zien wij dus uit een eeuwenlange ontwikkeling een landschap ontstaan van oeverwallen met daartussen dichtgeslibde stroomdraden, zgn. stroomgronden, en lager gelegen zware kleigronden, komgronden genaamd¹⁾.

De Grondsteinse polder, op deze wijze door de Rijn gevormd, kunnen wij onderbrengen onder de stroomgronden. Zij bezit er alle typische eigenschappen van, waarvan op het eerste gezicht reeds opvalt de bodemkundig gesproken vrij grote hoogteverschillen, die wij er zien optreden en die 2 tot 3 m bedragen. De hoger gelegen gedeelten zijn dus de oorspronkelijke oeverwallen. Er treden in de opbouw van de bodemprofielen nog vrij grote verschillen op, die met het ontstaan er van in direct verband staan. De hogere gedeelten zijn vanuit landbouwkundig oogpunt gezien zeer goede gronden. Zij bestaan uit fijnzandige klei, die naar beneden toe steeds lichter wordt en kalkhoudend is. De oude stroomdraden kan men in het land gemakkelijk terugvinden. Zij bestaan uit dikwijls slechts enkele meters brede stroken van zware klei. In droge zomers kan men deze stroomdraden zeer duidelijk vervolgen door het effect, dat de beter vochthoudende zware grond heeft op de gewassen, die daardoor minder van droogte te lijden hebben dan de gewassen op de lichtere grond ernaast.

Nog een bijzonder verschijnsel, dat voor de rivierkleigronden typerend is en dat ook hier optreedt, is het voorkomen van heibanen of heischenen. Dit zijn meestal ook vrij smalle stroken, waarbij grof rivierzand reeds op 50 cm of minder optreedt. Dit is voor de waterhuishouding zeer ongunstig, aangezien het regenwater hierdoor zeer snel wegzakt en zeer weinig wordt vastgehouden in de vrij dunne bovenlaag. In droge zomers heeft dit tot gevolg, dat het gewas verbrandt of noodrijp wordt. Evenals de banen van zware klei kan men dus ook deze

zgn. heibanen gemakkelijk volgen door het effect, dat zij op de gewassen hebben. In het algemeen zijn deze gronden voor de landbouw dus zeer geschikt. De hogere gronden speciaal voor akkerbouw en ook voor fruitteelt en de lagere gronden als weiland. De waarde wordt echter verminderd, wat de hoge grond betreft, door de schade, die aan de te velde staande gewassen door overstroming van de polder wordt aangericht en wat de lagere gronden betreft door het waterbezwaar, dat men hier geregeld heeft ten gevolge van de zeer slechte afwatering.

Grondstein behoort tot een gebied met een zeer bewogen waterstaatkundige geschiedenis. De loop van de rivieren Rijn en Waal zijn nog in de jongste geschiedenis aan zeer grote veranderingen onderhevig geweest. Het is hier niet de plaats om daarop uitvoerig in te gaan, maar wij willen ter verduidelijking enkele feiten vermelden. Vroeger was de scheiding tussen Waal en Rijn tegenover de Schenkenschans gelegen, waar de Rijn een scherpe bocht naar het noorden maakte, juist waar tegenwoordig Tolkamer is gelegen. Door het verzanden van de mond van de Rijn op dit punt werd hierdoor te weinig water afgevoerd. Men bracht hierin verandering door het graven van het Pannerdens kanaal, dat in 1707 gereed kwam. Wij kunnen zeggen, dat van die tijd af de splitsing tussen Rijn en Waal verlegd was tot bij de tegenover Millingen gelegen mond van het Pannerdens kanaal, dat weer uitmondt op de Nederrijn bij de boerderij Kandia. De oude Rijnmond wordt echter pas definitief afgesloten aan het einde van de achttiende eeuw door de Lobithse overlaat, die nog steeds functionneert. Bij hoge waterstanden van de Rijn treedt deze overlaat in werking en stroomt het water weer door de bedding van de Oude Rijn, waarlangs het bij Kandia weer op de Beneden-Rijn komt. Is de aangevoerde waterhoeveelheid echter groter dan op deze wijze wordt afgevoerd, dan wordt het opgestuwd en zoekt een uitweg in oostelijke richting. Het stroomt dan door de Wildt en het grenskanaal naar het oosten tot even voorbij 's-Heerenberg, waar het door een laag gebied naar het noorden stroomt en via het Waalse water op de Oude IJssel komt. Een brede strook langs de Wildt en het grenskanaal benevens een groot gebied

¹⁾ Prof. Dr C. H. EDELMAN. Over de bodemgesteldheid van midden-Nederland. 1947, blz. 39.

ten oosten van 's-Heerenberg en Zeddam worden hierbij geïnundeerd. De Grondsteinse polder is beschermd tegen het water van de Oude Rijn door een zomerkade. Deze is echter in de meeste gevallen niet hoog genoeg om haar voor overstroming te vrijwaren. De spoorlijn naar Emmerik is, om bij hoog water niet onder te lopen, op een dijk aangelegd. Hierin en ook in de dijk van de voormalige lijn naar Kleef zijn overbrugde openingen aangebracht, waar onder door de Wildt loopt, die in normale omstandigheden van oost naar west stroomt. De openingen zijn echter belangrijk breder dan alleen voor de kleine rivier de Wildt nodig zou zijn. Zij zijn nl. speciaal gemaakt om het opgestuwde water in de Oude Rijn een uitweg naar het oosten mogelijk te maken. Deze beide doorstromingsopeningen zijn nu met de grenscorrectie op Nederlands gebied komen te liggen. De Duitse autoriteiten hebben wel eens plannen gehad om deze openingen te sluiten, hetgeen tot gevolg zou hebben, dat bij zeer hoog water het opgestuwde water geen uitweg meer naar het oosten zou kunnen vinden en dus tussen Herwen en Aerdt en Zevenaar het peil sterk zou stijgen. De polder Grondstein heeft destijds echter reeds stelling genomen tegen deze plannen, aangezien ook zij van de veel hogere waterstand, die hiervan in dit gebied het gevolg zou zijn, schade zou ondervinden. In een nabije toekomst zal deze kwestie echter zijn actuele betekenis voor een groot deel verliezen, wanneer door de sluiting van de Lobithse overlaat en de inpoldering van dit oude riviergebied de gehele waterstaatkundige toestand grondig gewijzigd zal worden. In dat geval zal ook de polder Grondstein voor eens en altijd van de geregelde overstromingen bevrijd zijn.

Het gehele gebied is verenigd in de waterstaatkundige polder Grondstein. Onder waterstaatkundige polder wordt verstaan een polder door waterkeringen omsloten, waarvan al het water onderling in open gemeenschap staat. De omvang en inrichting van de huidige polder Grondstein kwam eerst definitief tot stand, toen in 1837 tussen Nederland en het koninkrijk Pruisen ten aanzien hiervan een overeenkomst werd gesloten. Een klein gedeelte van de polder lag op Nederlands gebied. De totale oppervlakte wordt op de waterstaatkundige kaart aangegeven als 440 ha. Men kwam overeen, dat het bestuur gevormd zou worden op grond van het Pruisische polderreglement van 24 Februari

1767. Het bestuur van de polder bestond uit een dijkgraaf en drie heemraden, terwijl twee gedeputeerden, te kiezen één uit de Nederlandse en één uit de Pruisische geërfden, de algemene belangen van de polder zouden voorstaan. Sindsdien is er enige malen een wijziging aangebracht in de bestuursorganisatie, waarvan de laatste in 1941. Voor het feitelijk bestuur van de polder zijn deze echter van weinig betekenis geweest.

De afwatering van de Grondsteinse polder vindt plaats door twee uitwateringssluizen op de Oude Rijn. Deze uitwateringssluizen zijn beide gelegen op het oorspronkelijk reeds Nederlandse gedeelte in het noorden van de polder. De ontwatering is slecht te noemen. Dit vindt zijn oorzaak in het feit, dat reeds van 1924 af ieder onderhoud van de afvoersloten achterwege is gebleven. De hoofdafwatering wordt gevormd door de Strang. Deze verloopt in een natuurlijke laagte, die gevormd wordt door een oud stroombed van de Rijn. Op het ogenblik is hij echter volkomen dichtgegroeid en voor de afwatering van weinig betekenis meer. De lagere delen van de polder ondervinden dan ook geregeld waterbezwaar, hetgeen tot uitdrukking komt in de lage opbrengsten van het bouwland en de slechte kwaliteit van het grasland.

Het ruimen van de watergangen voor de verbetering van de afwatering zou op het ogenblik na zo lange tijd van verwaarlozing nogal hoge kosten met zich meebrengen en de boeren in de polder zijn niet gewend om hoge waterschapslasten te betalen. Tot nu toe bedroegen deze 3 DMk per ha per jaar.

Afgezien van het feit, dat de hoofdwatgang volkomen verwaarloosd is, is zij ook met zeer weinig kennis van zaken aangelegd. Men krijgt de indruk, dat de verschillende duikers, die er in voorkomen, door de boeren al naar het hen uitkwam en zonder rekening te houden met het algemeen verloop van het profiel der hoofdwatgang zijn aangelegd, waardoor de hoogte en diameter van de individuele duikers niet op elkaar zijn afgestemd. Wij zullen de oorzaak hiervan waarschijnlijk moeten zoeken in het toezicht van boven af. Dit werd aan het polderbestuur, dus aan de boeren zelf, overgelaten. De „Oberdeichinspektor" van het „Wasseramt" hield slechts toezicht op de dijken, die het buitenwater moesten keren en had geen bemoeienis met de interne polderzaken.

Voor het vaststellen van de landbouwkundige

voordelen door de verbetering van de afwatering voor de verschillende gronden, zou een nader onderzoek vereist zijn. Het lijkt geen twijfel, dat de lager gelegen gronden in het westen van de polder van een verbetering profijt zouden hebben. In verband met de vrij grote hoogteverschillen van de polder dient men echter wel na te gaan, of aan de andere kant de hogere gronden geen gevaar zullen lopen voor uitdroging. Zoals in alle polders, waar binnen grotere niveauverschillen bestaan, staan ook hier twee groepen met verschillende belangen tegenover elkaar.

Bij de grenscorrectie is ook nog een klein gedeelte van de gemeente Hüthum, gelegen tussen de zgn. neutrale weg, de vroegere grens en de spoordijk van de voormalige spoorlijn naar Kleef, bij Nederland gekomen. Dit gebied van ruim 100 ha maakt deel uit van de polder Boven-Spijk, waarvan de helft in het vroegere Nederlandse gebied ligt, zodat ook deze polder nu geheel Nederlands is. Zij beslaat 265 ha en watert af op de Oude Rijn en op de Rijn zelf via twee afwateringssluizen. Bovendien ontvangt zij een gedeelte van het water van de aangrenzende polder Hüthum. De polder Hüthum heeft n.l. drie afwateringssluizen, twee op de Wildt en één naar de polder Boven-Spijk.

B. Het Zandgebied.

Van de ongeveer 1200 ha zandgrond is de helft als bouw- en weiland in gebruik, terwijl de andere helft door bos wordt ingenomen. De bossen bestaan vrijwel uitsluitend uit naaldhout en bezetten uiteraard de slechtste grond, die voor de landbouw niet geschikt is. Zij zijn gelegen in het noorden en zuiden

van Elten, zoals op de kaart is aangegeven.

Tussen Hoge en Lage heide, in hoofdzaak ter linker zijde van de weg van Elten naar Beek, is de grootste oppervlakte landbouwgrond gelegen. In een halve cirkel tegen Elten aan vinden wij daar het zgn. Eltense veld, waar wij regelmatig verspreid een groot aantal kleine zandbedrijfjes vinden. Even verder in de richting van de grens liggen nog twee zeer oude bedrijven, Groot- en Klein Sassentrik geheten.

Verder zijn er nog twee kleine landbouwkernen in het uiterste noorden en in het uiterste zuiden, Veldhuizen tegen Babberik en Rietbroek en Voorthuizen in het zuiden. Ook dit zijn zeer oude nederzettingen. Voorthuizen kan zelfs wel op de naam landgoed aanspraak maken, alhoewel het grote herenhuis met de daarmede verbonden boerderij op het ogenblik een vervallen indruk maakt.

De afwatering van deze zuidelijke nederzettingen geschiedt op de Wildt. De afwatering van het ten noorden gelegen deel geschiedt via enige beekjes naar Nederlands gebied. Deze heeft in het verleden ook nog wel eens te wensen overgelaten, aangezien de afwatering van Babberik uit naar het noorden verre van ideaal was. Op het ogenblik is daar echter verbetering in gekomen door de in gang zijnde ruilverkaveling Duiven, waarbij tevens de afwatering in orde gebracht wordt.

Opgemerkt dient verder nog, dat dwars door het gebied van Veldhuizen naar Voorthuizen de zware aardebaan van rijksweg no. 12 loopt. Dit heeft nog een ongunstige invloed gehad op de afwatering, aangezien men bij de aanleg van duikers hiermede onvoldoende rekening heeft gehouden.

HOOFDSTUK II.

DE HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN ELTEN.

De oudst aanwijsbare bewoning van dit gebied dateert uit het stenen tijdperk. Verschillende stenen speerpunten en andere stenen gebruiksvoorwerpen werden gevonden langs de tegenwoordige weg naar Beek, die parallel verloopt met de op het noordwesten gelegen helling van de stuwwal. Gelegen op de grens van hoge en lage gronden en in de nabijheid van de Rijn was deze omgeving een voor die dagen natuurlijke vestigingsplaats. PIJLS¹⁾ vermeldt verschillende vondsten uit het stenen tijdperk in de gemeenten Zevenaar, Didam en 's-Heerenberg, die zich bevinden in het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden. Verder bevindt zich nog een zeer uitgebreide verzameling van stenen beitels en hamers in het Museum Kam te Nijmegen. Deze zijn alle afkomstig uit Didam en Beek. Deze vondsten zijn van dezelfde aard als die in Elten, die zich natuurlijk aansluiten bij wat over het omliggende Nederlandse gebied bekend is. Wij mogen deze conclusie met een gerust hart trekken, aangezien Elten fysisch-geografisch slechts onderdeel is van de stuwwalgroep Montferland. Het gehele gebied is een natuurlijke eenheid.

Omstreeks het begin van onze jaartelling doet Elten zijn intrede in de geschiedenis. De Romeinen wilden in deze tijd de rijksgrenzen meer naar het noorden verleggen en zo stak Drusus met zijn legioenen de Rijn over. De Elterberg was voor hem een zeer begeerd punt door zijn prachtige strategische ligging, waardoor zij de Rijn, die in deze tijd nog vlak langs de voet van de Elterberg stroomde, volkomen beheerste. Hij heeft hier vermoedelijk ook wel versterkingen aangebracht, waaraan de herinnering bewaard is gebleven door de zich thans nog alhier bevindende Drususput. Deze put is 72 m diep en zou volgens de overlevering door Drusus zijn gegraven. Hoewel dit op zichzelf niet uitgesloten kan worden geacht, meent men uit de bouwwijze te kunnen afleiden, dat zij inderdaad pas in de Karolingische tijd zou zijn gemaakt.

Al zou zij dan ook niet door Drusus zelf zijn gebouwd, zij is toch in ieder geval van een respectabele ouderdom en bijna 2000 jaar lang waren de bewoners van de berg voor hun watervoorziening van deze put afhankelijk. Tot 1931 n.l. is zij onafgebroken in functie geweest tot in dat jaar de moderne waterleiding haar intrede deed. Verdere bevestiging van het verblijf van de Romeinen op de Elterberg is verkregen door verschillende vondsten bij opgravingen ter plaatse gedaan. Omstreeks 1840 vond Mr G. DORN SEIFFEN uit Utrecht er een tegel, waarin het stempel van het zesde legioen was afgedrukt²⁾. Bij CLEMEN³⁾ vinden wij enkele mededelingen over de oude Romeinse wegen, die door het gebied van Elten hebben gelopen. Van het zuiden uit kwam er een weg Elten binnen, die zich daar splitste in een weg, die over Babberik naar het westen liep en een andere, die over Beek naar het noorden ging. Elten moet dus in die tijd reeds, gelegen op het kruispunt van twee belangrijke wegen, van enige betekenis zijn geweest.

Volgens KIST⁴⁾ behoorde Elten onder de naam van Altinum of Mons Altina tot het vijftigtal kastelen, door Drusus tot dekking van de Rijn-grens aan de rechterzijde van deze rivier gesticht. In later tijd duikt Elten weer op als verblijfplaats van Duitse koningen en keizers op hun reizen en heet dan Eltnon of Heltnon. Dit blijkt uit een brief van Otto I, die in het jaar 944 aldaar werd gedagtekend. Of de tegenwoordige naam Elten via Eltnon van het Latijnse Altinum afgeleid

¹⁾ Dr Ir F. W. G. PIJLS. Een gedetailleerde bodemkartering van de gemeente Didam. 1948, blz. 62.

²⁾ L. J. F. JANSSEN. Herinnering aan Montferland. Gelderse Volksalmanak voor het jaar 1842, blz. 207.

³⁾ PAUL CLEMEN. Die Kunstdenkmäler des Kreises Rees. 1892.

⁴⁾ N. C. KIST. Het Necrologium en het Tijnsboek van het adellijk jufferenstift te Hoog-Elten medegedeeld uit het onuitgegeven oorspronkelijk handschrift benevens een geschiedenis der abdij. 1853, blz. 16.

gedacht kan worden, wordt door KIST echter in het midden gelaten.

Na de kortstondige Romeinse invasie verloopt er bijna een duizendjarige periode, waarin de lotgevallen van Elten en zijn bewoners in een schemerachtig duister zijn gehuld en het is pas in de tiende eeuw, dat zijn naam voor het eerst in de kronieken genoemd wordt. Het is dan gelegen in de pagus of comitas Hameland, later ook wel graafschap Hameland genoemd. Van de streek om Deventer tot Elten strekte zich het graafschap uit ter plaatse van Isloi en Leomeriche (Lijmers). De juiste grenzen van het graafschap Hameland zijn moeilijk vast te stellen en het schijnt, dat zij in de loop der tijd ook sterk gewisseld hebben. Men heeft uit de schaarse gegevens de veronderstelling afgeleid, dat de naam Hameland verplaatst is van een streek ten westen van de IJssel, naar een gebied, dat grotendeels ten oosten van deze rivier lag ¹⁾.

Het was Graaf Wichmann, die Elten weer voor het voetlicht der geschiedenis bracht. Over de afkomst van deze graaf Wichmann is nogal wat meningsverschil geweest, doordat onnauwkeurigheden van verschillende geschiedschrijvers oorzaak zijn geweest, dat hij met andere graven van dezelfde naam werd verward. Volgens KIST ²⁾ was hij graaf van Gent. Toen hij later in het bezit kwam van het graafschap Hameland, dat hij van graaf Everardus erfde, vestigde hij zich in zijn nieuwe gebied en liet het graafschap Gent over aan zijn schoonzoon. Hij stichtte in 968 een adellijk jufferenstift op de Elterberg. Hiertoe behoorden een kerk en abdij, gewijd aan St. Vitus, die door het stift werden beheerd. Voor de kerkelijke diensten waren enige geestelijken aan het stift verbonden.

De leefregel was niet die van een strenge kloostergemeenschap, doch wij kunnen haar het beste vergelijken met die van de Begijnen in Nederland. Om toe te kunnen treden tot het stift moest men zowel van vaders- als van moederszijde acht adellijke voorouders tellen. Om het stift van materiële zorgen te vrijwaren, had graaf Wichmann het bij de oprichting een zeer groot aantal bezittingen gegeven, waardoor het een waardige staat kon voeren. Deze bezittingen lagen, behalve in de directe omgeving, wijd en zijd verspreid in Nederland. Zo behoorde daar o.a. ook toe Nardinland, tegenwoordig het Gooi geheten, en de eilanden Urk,

Emmeloord en Ens. Verder verkreeg het nog allerlei rechten, zoals bijv. het heffen van tol op de IJssel bij Deventer, de zgn. Cathentol. Het belangrijkste voor de verdere geschiedenis is echter geweest, dat aan het stift de zgn. „Reichsunmittelbarkeit” werd verleend. Dit hield in, dat de abdis in rang gelijkgesteld werd met de overige Duitse vorsten en slechts rechtstreeks verantwoording aan de keizer verschuldigd was. Zij voerde dan ook de titel van „Vorstin bij de genade Gods” en zwaaide de scepter over een gebied, dat vrijwel overeenkomt met het tegenwoordige drostambt Elten. Het wereldlijk bestuur van het aan haar toevertrouwde gebied werd waargenomen door een Amtman of drost. Deze werd door de abdis benoemd. Om het zwakke vorstendom tegen aanvallers van buiten te beschermen, nam graaf Wichmann en na hem zijn erfgenamen, de graven van Zutphen, het voogdijschap op zich. De voogd had echter geen enkele directe zeggingschap en kon slechts ingrijpen op verzoek van de abdis. Practisch had echter de voogd als hoofd van de gewapende macht een zeer grote politieke invloed, hetgeen vooral tot uitdrukking zou komen, toen omstreeks 1470 moeilijkheden ontstonden in het hertogdom Gelder en het graafschap Zutphen. In 1138 was nl. het graafschap Zutphen door huwelijk aan het hertogdom Gelder toegevoegd, zodat van die tijd af de graven van Gelder optraden als voogden van de Elter abdij. Graaf Arnold van Gelder had moeilijkheden gekregen met zijn oproerige onderdanen en had de hulp van Karel de Stoute van Bourgondië ingeroepen om de orde wederom te herstellen. In ruil voor de te bewijzen diensten had hij zijn hertogdom aan Karel verpand. Toen Karel na de dood van Arnold in 1472 zijn rechten geldend wilde maken, stuitte hij op tegenstand van graaf Adolf, de zoon van Arnold. Met behulp van de graaf van Kleef stelde hij orde op zaken. Als beloning voor zijn diensten droeg Karel toen het voogdijschap over het keizerlijke rijksstift Elten over aan de graaf van Kleef. Dit feit is van beslissende betekenis geweest voor de verdere geschiedenis van Elten, doordat Elten op de duur tezamen met het gehele graafschap Kleef onder Duitse souvereiniteit kwam.

¹⁾ Mr L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Handboek der Middelnederlandse geografie*, 1949, blz. 147.

²⁾ KIST o.c. blz. 11.

Het kleine vorstendom Elten heeft bijna 850 jaar bestaan. Nadat het in 1806 door inlijving bij Pruisen zijn politieke zelfstandigheid reeds verloren had, viel het in 1811 als slachtoffer van de door Napoleon uitgevoerde secularisatie, waarbij alle bezittingen van kerk en klooster verbeurd verklaard werden. De gegevens, die wij over zijn lange geschiedenis bezitten, zijn helaas zeer fragmentarisch. Oorzaak hiervan is, dat het grootste gedeelte van het archief in de loop der tijden verloren is gegaan. In 1585 werd het stift door Hollandse troepen bezet en ging vrijwel het gehele archief in vlammen op. Later is nog veel verloren gegaan, doordat verschillende stukken door vererving in particuliere handen kwamen, terwijl, wat bij de opheffing nog over was, voor een deel in het openbaar werd verkocht. Het belangrijkste deel van wat nog van het archief rest, bevindt zich in de pastorie te Elten. Van de zich in het Staatsarchief te Düsseldorf bevindende stukken bestaat nog slechts een catalogus, daar deze stukken zelf tijdens de oorlog verloren zijn gegaan. Het Staatsarchief heeft alleen nog de originele stukken, betrekking hebbende op de opheffing. De belangrijkste documenten zijn het Necrologium en het Tijnsboek, door KIST beschreven, waarvan het eerste zich thans te Moskou bevindt. Het Necrologium geeft ons wel een nauwkeurig verslag over de abdissen, die achtereenvolgens het bewind voerden, doch kan ons geen inzicht verschaffen in de economische en maatschappelijke verhoudingen. Ook het Tijnsboek of Tiendenboek geeft ons weinig meer dan een opsomming van de bezittingen van het stift. Dit Tijnsboek werd aan het einde van de veertiende eeuw aangelegd ter vervanging van het oude en zodoende ontbreekt hierin de vermelding van bezittingen, die vóór deze tijd in andere handen waren overgegaan. Een proces, dat in het jaar 1479 over meerdere goederen van het stift, met name Urk en Emmeloord, gevoerd werd, heeft aanleiding gegeven tot het overschrijven van verschillende oude akten, die het bezit van het stift op deze eilanden bevestigden. Hierdoor zijn juist deze gegevens bewaard gebleven, terwijl verder alle oude stukken verloren zijn gegaan. De belangrijkste conclusie, die de beschikbare gegevens ons toe laten te trekken, is wel die, dat het stift uit zijn vele en uitgestrekte bezittingen rijke inkomsten moet hebben genoten. Dit moet ongetwijfeld zijn weerslag gehad hebben op de groei

en ontwikkeling van het dorp Laag-Elten. GIES¹⁾ deelt mede, dat Elten zijn grootste bloei bereikte onder Elisabeth van Holsathen, abdis van 1365-1402. In die tijd bestonden in Elten 26 bierbrouwerijen, die hun bier o.a. naar Zweden en Noorwegen uitvoerden. Als bewijs van de welvarendheid van Elten in deze tijd kan ook nog gelden de bouw in 1450 van de Martinuskerk in Laag-Elten. Deze kerk is gedeeltelijk uit tufsteen en baksteen in gothische stijl opgetrokken. In later tijd worden dan nog twee kloosters in Elten gesticht, een in 1679 door de Franciscanen en omstreeks 1750 ook nog een Augustinessenklooster. Beide vielen zij als slachtoffer van de maatregelen van Napoleon in 1811 en zijn sindsdien voor normale bewoning in gebruik. De kerk van het Franciscanerklooster is voor allerlei doeleinden, o.a. als jamfabriek, in gebruik geweest. Volgens FAHNE²⁾ had Elten in 1806 ongeveer 1500 inwoners, hetgeen in verband met de beschikbare cultuurgrond een vrij groot aantal is. Er moeten dus ook reeds in die tijd buiten de landbouw andere bronnen van bestaan geweest zijn. Haar ligging aan de Keulse baan, een belangrijke verbindingsweg van Holland naar Duitsland, zal nog wel wat vertier in de plaats gebracht hebben. Vermoedelijk echter heeft ook het ambacht hier een vrij grote plaats ingenomen, alhoewel wij hierover geen gegevens hebben gevonden.

De ontwikkeling aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw, toen Elten bekend stond om zijn zeer groot aantal metseelaars, geeft echter al aanleiding tot de veronderstelling, dat deze uit een nog veel vroeger terugrijpende traditie is ontstaan. Het is echter wel zeker, dat de opheffing van het stift voor Elten een grote slag geweest is, aangezien toen de inkomsten uit haar bezittingen ophielden naar Elten te stromen. De welvaart gedurende de negentiende eeuw moet dan ook wel minimaal geweest zijn en hierin kwam pas enige verbetering omstreeks het begin van de twintigste eeuw, toen de opkomst van de industrie in Emmerik weer nieuwe mogelijkheden bood.

Zoals wij reeds zagen, lag Elten oorspronkelijk als deel van het graafschap Hameland geheel binnen de Nederlandse invloedssfeer. Met het

¹⁾ LEO GIES. Der Elterberg. Bilder aus seiner Vergangenheit und Gegenwart. 1925, blz. 24.

²⁾ A. FAHNE. Das Fürstliche Stift Elten. 1850, blz. 65.

aangrenzende land vormde het een natuurlijke eenheid. Dat het op de duur uit deze natuurlijke eenheid werd losgemaakt, is zuiver een gevolg van de politieke ontwikkeling. De eerste phase hiervan is de stichting van het miniatuur-

vorstendom in 968. De overgang van het voogdijerschap in 1472 op de graaf van Kleef brengt het definitief in de Duitse invloedssfeer, waarin het in de verdere loop der geschiedenis steeds verder zal worden getrokken.

HOOFDSTUK III.

DEMOGRAFIE.

Vooraf een opmerking over de bronnen, waaraan de statistische gegevens, die wij in het volgende zullen bespreken, zijn ontleend. De uitgaven van het „Statistisches Reichsamt”, waarin de uitkomsten van de verschillende volkstellingen zijn gepubliceerd, verschaften in deze maar weinig licht. De meeste onderwerpen zijn nl. behandeld in groter verband, zoals Kreis en Land en de delen van de Gemeindestatistik bevatten behalve het aantal inwoners slechts zeer luttel gegevens. Bovendien geldt dit dan alleen nog maar voor de jaren, waarin een volkstelling werd gehouden, zijnde 1925, 1933, 1939 en 1946. Een zo eenvoudig gegeven als het aantal inwoners der gemeente in ieder jaar was zelfs zeer moeilijk te vinden en het is dan ook niet gelukt de cijfers hieromtrent volledig te verzamelen. Voor zover zij bekend zijn uit de periode 1860 tot de eerste wereldoorlog, zijn zij ontleend aan een losse aantekening, die in het archief werd aangetroffen. De gegevens voor de verdere jaren zijn ontleend aan enkele delen van het „Handbuch für den Regierungsbezirk Düsseldorf” en enkele „Haushaltpläne” der gemeente. Dat zelfs de cijfers van de laatste jaren niet bekend zijn, geeft te denken over de Duitse gemeente-administratie. Geboorte- en sterftcijfers werden ontleend aan de registers der desbetreffende akten. Ook de migratiecijfers zijn uit het archief afkomstig, hoewel dit wel enige moeilijkheden opleverde, aangezien in de loop der tijd achtereenvolgens vijf verschillende systemen van registratie zijn gebruikt en de invulling vaak slordig en onvolledig geschiedde. De overige gegevens zijn ontleend aan de enquête, waarbij de gegevens van iedere inwoner op een apart formulier werden vermeld. Daarnaast werd ook nog gebruik gemaakt van het persoonskaartenregister van de bevolkings-administratie, dat in September 1949 gereed kwam¹⁾.

Tabel 1 geeft een beeld van de loop van de bevolking over die jaren, welke ons bekend zijn

(zie ook grafiek I). De cijfers geven de totale bevolking van Elten en Grondstein. Tot 1933 vormde Grondstein nl. een aparte gemeente, eveneens behorende tot het Amt Elten. Het aantal inwoners van deze kleinste gemeente van het Rijnland was constant ongeveer 50.

Tabel 1.

Totaal aantal inwoners der gemeente Elten (Grondstein inbegrepen).

Jaar	Aantal inwoners	Indexcijfer 1900=100
1806	1495	60
1857	2013	81
1860	2022	81
1867	2100	84
1871	1985	80
1875	2189	84
1880	2396	96
1890	2377	95
1900	2500	100
1905	2700	108
1910	2750	110
1913	2925	117
1925	3175	127
1929	3025	121
1933	3100	124
1935	3175	127
1937	3225	129
1938	3075	123
1939	3175	127
1940	3050	122
1941	3225	129
1942	3125	125
1946	3425	137
1948	3590	143
1949	3286	131

¹⁾ Speciale dank zijn wij verschuldigd aan Dr J. A. NILLESEN, directeur van het E.T.I. Gelderland, die ons zeer ter wille was door het verstrekken van alle gegevens betrekking hebbende op de omliggende gemeenten, die wij in onze beschouwingen hebben betrokken.

De totale groei van de bevolking in de periode tussen 1860 en 1900 is zeer langzaam. Alleen tussen 1870 en 1880 zien wij even een zeer snelle groei optreden, die niet alleen door het geboorteoverschot veroorzaakt kan zijn, maar voor ongeveer de helft op rekening van een vestigingsoverschot komt. Tussen 1880 en 1900 treedt het omgekeerde verschijnsel op en is de totale groei van de bevolking kleiner dan op grond van het geboorteoverschot verwacht zou kunnen worden. De laatste veertig jaren van de vorige eeuw geven een toename te zien van 500, hetgeen dus slechts een groei van 0,63% per jaar betekent. Voor Nederland en voor Duitsland bedraagt de gemiddelde groei per jaar over dezelfde periode respectievelijk 1,32 en 1,20%. Wij zien dus, dat Elten wat dit betreft belangrijk achterblijft bij de algemene ontwikkeling in beide landen. Door gebrek aan gegevens was het niet mogelijk de oorzaak hiervan na te gaan. Het is echter wel waarschijnlijk, dat de bestaansbasis van de bevolking gedurende deze periode niet veel breder werd en het algemeen levenspeil zeer laag lag. Wat de oudere inwoners van Elten ons over de toestand rond 1900 hebben verteld, roept een beeld op, dat veel overeenkomst vertoont met wat wij op de arme zandgronden van Nederland vonden, voordat de kunstmest zijn intrede deed.

In de jaren van 1900 tot 1913 wordt bijna eenzelfde groei bereikt als in de daaraan voorafgaande vijftig jaar. Opkomst en uitbreiding van de industrie te Emmerik, waardoor de bestaansmogelijkheden toenamen, zijn hier ongetwijfeld niet vreemd aan. Dit is dan ook de enige periode na 1900, waarin een vestigingsoverschot optreedt, zodat twee factoren, het totale geboorteoverschot en daarnaast een vestigingsoverschot deze bijzondere groei veroorzaken. De tweede periode van sterke groei, die daarna optreedt, is in de jaren, volgende op de eerste wereldoorlog. Deze snelle toename kunnen wij vrijwel op rekening schrijven van het abnormaal hoge geboorteoverschot als typisch na-oorlogs verschijnsel. De top wordt echter bereikt in 1926 en sinds die tijd neemt de bevolking geleidelijk af.

Wanneer wij de groeilijn van Elten vergelijken met die van omliggende Nederlandse gemeenten, dan blijkt, voor wat betreft de periode van 1890 tot 1920, dat vooral in Gendringen en Bergh een veel sterkere groei optreedt. Dit geldt in mindere mate voor Zevenaar en Didam. Van 1920 tot

1925 loopt de lijn parallel met uitzondering van Bergh, dat over die periode stationnair blijft. Van dan af wordt de ontwikkeling echter principiële anders. Terwijl de Eltense bevolking niet meer groeit en de groeilijn in 1926 een omkering te zien geeft van stijgend naar dalend, blijft de groeilijn van Zevenaar, Didam en Gendringen en ook van Bergh, waar na 1925 weer een herstel intreedt, in dezelfde mate stijgen als voorheen. Het resultaat van deze ontwikkeling komt duidelijk uit in de cijfers van tabel 2, die het aantal inwoners van deze plaatsen over een aantal jaren, uitgedrukt in percenten van het aantal inwoners in 1920, geeft. Hierbij zij opgemerkt, dat wij, wat betreft Elten, een correctie hebben toegepast, waarbij de twee categorieën vluchtelingen, die hierna ter sprake komen, buiten beschouwing blijven.

Tabel 2.

Indexcijfers totaal aantal inwoners. Index 1920=100.

Jaar	Elten	Zevenaar	Didam	Bergh	Gendringen
1920	100	100	100	100	100
1890	79	76	71	57	62
1900	84	78	77	66	72
1905	90	84	83	76	79
1910	92	89	89	88	86
1913	97	92	93	91	90
1925	106	104	104	99	104
1929	101	112	111	102	108
1933	103	120	120	106	112
1935	106	125	125	108	114
1937	107	128	128	109	116
1938	102	130	130	110	117
1939	106	132	132	110	118
1940	102	134	133	111	119
1941	108	136	136	114	121
1942	104	138	140	116	124
1946	104	143	153	126	128
1947	104	137	148	121	121

Aan het einde van de tweede wereldoorlog zien wij nl. een zeer plotselinge toename van de bevolking optreden, waarvan de oorzaak echter voor een belangrijk deel buiten de eigenlijke bevolkingsbeweging omgaat. Het betreft hier zuiver een tijdelijke bevolking uit twee categorieën bestaande, nl. in de eerste plaats een grote groep mensen, die uit Emmerik verdreven

werden en in de tweede plaats een aantal vluchtelingen uit Oost-Duitsland. De eerste categorie bestaat uit diegenen van de stadsbevolking van Emmerik, die tengevolge van de verwoesting van hun stad dakloos waren geworden. Door een enkel bombardement op 7 October 1944 werd de tot dan toe vrijwel onbeschadigde stad in één slag in een ruïne herschapen. In geheel Emmerik stond geen huis meer overeind.

Zeer sprekend zijn de cijfers, die wij vinden in de „Gemeindestatistik des Landes Nordrhein-Westfalen”, waarin de gegevens verwerkt zijn van de op 29 October 1946 gehouden volkstelling. In 1939 telde Emmerik omstreeks 17000 inwoners en in 1946 nog maar 7300. In het algemeen zien wij in het westen van Duitsland het verschijnsel optreden, dat de door bombardementen geteisterde steden zeer sterk aan bevolking verloren hebben ten gunste van de plattelandsgemeenten. Het Land Nordrhein-Westfalen als geheel vertoont slechts een geringe bevolkingsafname, nl. 1,1%. Keulen echter zag zijn bevolking met 36% verminderen, Wesel met bijna 50% en Emmerik zelfs met 57%. Emmerik is dan ook wel een van de meest getroffen steden in geheel West-Duitsland. In vergelijking met Hùthum, dat zijn bevolking bijna verdubbeld zag, nam Elten nog maar betrekkelijk weinig van deze daklozen op. Wij kunnen rekenen, dat dit een aantal van 5 à 600 is geweest. Een groot deel is echter in het tijdsverloop vóór de grenscorrectie weer naar Emmerik teruggekeerd. Per 31 December 1949 waren nog ongeveer 150 van deze uitgebombardeerden in Elten woonachtig. Het is wel te verwachten, dat de zelfstandigen en de in overheidsdienst werkenden onder hen geleidelijk aan weer naar Emmerik zullen terugkeren, naarmate daar de wederopbouw vordert.

De tweede categorie bestaat uit vluchtelingen, afkomstig uit het gebied ten oosten van de Oder-Neisse-linie, waaruit alle Duitsers ten behoeve van de Polen werden verdreven, benevens een aantal mensen uit de oostelijke zône van Duitsland, die voor de Russen waren gevlucht. Geheel West-Duitsland werd door deze miljoenen overstroomd en ook Elten nam er een deel van op. Op het tijdstip van de grenscorrectie waren er hiervan ongeveer 100 in Elten gevestigd. Dat deze groep, die hier dus slechts 3% van de bevolking uitmaakt, zo klein is, vindt zijn oorzaak in de onevenredige verdeling van de vluchtelingen over de verschillende „Länder”. De

streken, die het minst geleden hadden van de bombardementen namen het grootste deel der vluchtelingen op. Zo nam in de Britse zône de bevolking van Schleswig-Holstein vergeleken met 1939 met 67% toe en Nedersachsen met ruim 42%¹⁾. Daarentegen verminderde, zoals wij reeds zagen, de bevolking van Nordrhein-Westfalen, zodat het duidelijk is, dat hier slechts een relatief klein aantal van deze vluchtelingen is ondergebracht. Aangezien deze mensen met het aangrenzende gebied generlei banden hebben en de mogelijkheden van vestiging aldaar voor hen zeer gering zijn, is het niet waarschijnlijk, dat zij in de eerstkomende tijd naar Duitsland zullen vertrekken.

Uitgaande van de totale bevolking in 1900 hebben wij door middel van cumulatieve verwerking van geboorte-overschot en migratie-overschot een beeld kunnen krijgen van de totale groei der bevolking. Deze werd percentage-gewijs weergegeven in grafiek IV. Hieruit hebben wij de totale bevolkingscijfers van de jaren vanaf 1900 kunnen afleiden. Wanneer wij de aldus verkregen cijfers vergelijken met die, welke ons reeds bekend waren, dan blijkt, dat er nog wel eens verschillen optreden, die echter niet wijzen op een systematische fout. Zij zullen moeten worden toegeschreven aan onnauwkeurige administratie. Voor het doel, waarvoor zij gebruikt zijn, nl. de bepaling van sterfte- en geboortecijfers zijn zij echter voldoende nauwkeurig, aangezien de fout beneden de 4% blijft.

Het verloop van sterfte- en geboortecijfers hangt nauw samen met de politieke gebeurtenissen in Duitsland en wij hebben daarom de cijfers van Elten behalve met die van Nederland, ook vergeleken met die van Duitsland. In tabel 3 zien wij dan ook, dat de trend geheel parallel loopt aan die van Duitsland met slechts enkele verschillen (zie ook grafieken II en III).

In het begin van deze eeuw is het geboortecijfer in Duitsland hoger dan in Elten. Daarna loopt het echter vrijwel parallel tot het jaar 1922, waarin het herstel in Elten uitreikt boven dat van het Duitse rijk. Het feit, dat wij hier slechts met een kleine cenheid te doen hebben, maakt echter, dat het toeval een vrij grote rol kan spelen, terwijl wij bovendien in aanmerking moeten nemen, dat de economische toestand

1) Volkstelling 1946. Office of military Government for Germany (U.S.). Report of the military Governor October 1948. Statistical annex issue No XX.

Tabel 3.
Vijfjaarlijkse gemiddelden van het aantal geboorten per 1000 inwoners.

Jaar	Elten	Duitsland	Nederland
1901-1905	28,8	34,3	31,5
1906-1910	30,9	31,7	29,6
1911-1915	27,5	26,3	27,7
1916-1920	21,4	17,8	25,9
1921-1925	29,4	22,2	25,9
1926-1930	19,7	18,4	23,2
1931-1935	17,1	16,5	20,9
1936-1940	19,4	—	20,4
1941-1945	17,5	—	22,2

in die jaren op het platteland beter was dan in de steden. In dit verband kan de ligging van Elten aan de Nederlandse grens nog van enige betekenis geweest zijn. Zoals reeds eerder opgemerkt, was de grens met Nederland zeer lang en werd in de oorlogsjaren, en ook daarna nog, zeer veel gesmokkeld. De economische opbloei, uit deze smokkelarij voortgekomen, zal aan dit relatief hoge geboortecijfer misschien niet vreemd zijn. Dit is echter een factor, waarvan de orde van grootte niet te bepalen is en het blijft dus een open vraag in hoeverre wij hieraan invloed ten aanzien van het bevolkingsverloop mogen toeschrijven.

In 1933 zien wij het merkwaardige verschijnsel optreden, dat de dalende trend van de geboortecijfers, die in 1920 inzet, abrupt wordt afgebroken en plaats maakt voor een duidelijk herstel, waarvan het hoogtepunt omstreeks 1936 wordt bereikt. De ontwikkeling in Elten is, wat dit betreft, volkomen identiek met wat wij in het gehele Duitse rijk zien optreden. BURGDÖRFER¹⁾ heeft in het kader van zijn studie over het bevolkingsverloop in Duitsland dit verschijnsel nader geanalyseerd teneinde een inzicht te krijgen in de oorzaken, die aan deze ontwikkeling ten grondslag liggen. Ongeveer tegelijkertijd zien wij ook het aantal huwelijken sterk toenemen. Alleen door deze toename van het aantal huwelijken laat zich echter de stijging van het geboortecijfer niet verklaren. Aan deze laatste factor is slechts een derde van de meerdere geboorten toe te schrijven, terwijl twee derde te danken is aan een vermeerderde vruchtbaarheid van reeds vroeger gesloten huwelijken. Als oorzaak van deze ontwikkeling willen wij in de eerste plaats wijzen op de actieve bevolkings-

politiek door het derde rijk gevoerd. Hieronder vielen maatregelen als het verstrekken van renteloze voorschotten aan meisjes, die in een betrekking waren en gingen trouwen, de zgn. „Ehstandsdarlehen”, het geven van kinderbijslag en een belastingpolitiek ten gunste van de grote gezinnen. BURGDÖRFER wijst er echter uitdrukkelijk op, dat, alhoewel deze maatregelen beslist niet zonder uitwerking geweest zijn, er toch geen overgrote betekenis aan mag worden gehecht. De voornaamste oorzaken, die aan de verbetering van het geboortecijfer ten grondslag liggen, ziet hij in de verbetering van de algemene economische toestand door het verdwijnen van de werkloosheid en de algemeen toegenomen economische activiteit, terwijl hij ook aan de meer optimistische toekomstverwachtingen, die hiermede gepaard gingen, een grote betekenis toekent.

Wanneer wij de geboortecijfers met Nederland als geheel vergelijken, zien wij, dat zij zich aanvankelijk na 1900 even boven het Nederlandse gemiddelde bewegen, maar dat dan in 1910 een daling inzet, die, wanneer wij de abnormale jaren onder en na de eerste wereldoorlog even uitschakelen, zich voortzet tot 1933 waar zij haar dieptepunt bereikt, ver beneden het Nederlandse gemiddelde in dat jaar. In de jaren na 1933 zien wij het boven uitvoerig besproken herstel intreden, waardoor het in 1936 even met Nederland gelijk komt. De sterke stijging van het geboortecijfer na de tweede wereldoorlog in Nederland wordt bij lange na niet geëvenaard. Het is echter frappant om te zien, welk een groot verschil er bestaat tussen Elten en de omliggende Nederlandse gemeenten in dit opzicht. Grote verschillen tussen deze gemeenten onderling bestaan er niet en zij vertonen alle een veel hoger cijfer dan Elten. Over het geheel genomen kunnen wij zeggen, dat het geboortecijfer zich in deze gemeenten over de periode van 1900 tot nu om de 30 per 1000 inwoners beweegt en dat de dalende trend, voor zover aanwezig, niet zeer sterk is. Het is wel opvallend, dat Elten, dat evenals de omliggende gemeenten vrijwel geheel katholiek is en ook wat betreft de natuurlijke factoren geheel bij dit gebied aansluit, hiermede wat zijn geboortecijfers betreft, zulk een diepgaand

¹⁾ F. BURGDÖRFER. Die neue Deutsche Bevölkerungsentwicklung. 1938.

verschil vertoont. Zeer duidelijk komt dit ook tot uiting in het verloop der groeilijnen, die wij hierboven bespraken. Dit accentueert wel sterk hoe groot de betekenis van de landsgrens als werkelijke barrière sinds de eerste wereldoorlog geworden is. De steeds verder uit elkaar groeiende sociale en economische verhoudingen der beide landen als geheel, maakten het mogelijk, dat in dit gebied, dat op zichzelf toch een natuurlijke eenheid vormt, aan weerszijden van de grens zulke grote tegenstellingen ontstonden.

Bij een onderzoek, dat wij hebben ingesteld naar de gezinsgrootte, bleek, dat vooral de gezinnen met twee en drie kinderen sterk vertegenwoordigd zijn. Verder valt het speciaal op, dat het percentage gezinnen met twee kinderen groter is dan dat met één kind. Wij hebben hier op het oog de biologische gezinsgrootte, dus het totaal aantal kinderen, dat per gezin geboren is, daarin inbegrepen die kinderen, die overleden zijn of het ouderlijk huis reeds verlaten hebben. Een overzicht hiervan geeft tabel 4.

Tabel 4.
De verdeling van de gezinnen naar het aantal per gezin geboren kinderen.

Aantal kinderen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12 en meer
Aantal gezinnen	194	213	144	80	58	35	22	16	5	7	4	3
Aantal gezinnen in % van het totaal	20	22	15	8	6	3,5	2	1,5	0,5	0,7	0,4	0,3

De gezinnen zijn over het algemeen klein en op een enkele uitzondering na zijn de grote gezinnen de veel oudere, waarvan de kinderen reeds zelfstandig zijn. De gezinnen van 53 landbouwers werden aan een nader onderzoek onderworpen. Hieruit bleek, dat deze bevolkingsgroep sterk verouderd is. Er zijn slechts vijf jongere gezinnen (gezinshoofd jonger dan 40

jaar), die respectievelijk 4, 6, 7, 8 en 9 jaar zijn getrouwd en waarvan het aantal kinderen respectievelijk 1, 2, 2, 2 en 1 bedraagt. Van het totaal aantal van 53 gezinnen zijn er slechts 9 met meer dan 4 kinderen en het gemiddeld aantal geboren kinderen per gezin bedraagt 3,25. Voor geheel Elten bedraagt dit cijfer 2,41.

Tabel 5.
Gezinnen met echtparen, verdeeld naar het aantal inwonende kinderen per gezin.

Aantal kinderen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12 en meer
Aantal gezinnen	194	161	69	36	10	7	5	1	2	1	—	—
Aantal gezinnen in % van het totaal	27,6	23,0	9,8	5,1	1,4	1,0	0,7	0,1	0,3	0,1	—	—
Idem Nederland	19,2	18,4	13,6	9,6	6,7	4,7	3,1	1,9	1,3	0,6	0,3	0,2

Een nog duidelijker inzicht in de actuele gezinsgrootte geeft tabel 5, waarin weergegeven is de verdeling van de gezinnen met echtparen

naar het aantal der inwonende kinderen. Wij hebben deze cijfers vergeleken met de overeenkomstige voor de gemeenten in Nederland, die

2000 tot 5000 inwoners tellen. Deze gegevens zijn ontleend aan de woning- en gezinsstatistiek van de volkstelling van 1930. Uit de cijfers spreekt zeer duidelijk, hoe zeer de kleine gezinnen overwegen. Gezinnen met meer dan vier kinderen zijn hier een grote uitzondering. De mentaliteit van de bevolking is hier geheel op het kleine gezin ingesteld. De arbeidersbevolking is er onder de druk van de slechte economische toestand na de eerste wereldoorlog steeds meer toe gekomen om geboortebeperving toe te passen en dit heeft reeds zo lang doorgewerkt, dat men thans het hebben van een groot gezin als abnormaal beschouwt.

In tabel 6 zijn de sterftcijfers van Elten vergeleken met die van Nederland en van Duitsland.

Tabel 6.

Vijjaarlijkse gemiddelden van het aantal overledenen per 1000 inwoners.

Jaar	Elten	Duitsland	Nederland
1901-1905	14	19,9	16,0
1906-1910	14	17,5	14,3
1911-1915	15	17,7	12,8
1916-1920	15	19,1	13,6
1921-1925	9	13,3	10,6
1926-1930	11,5	11,8	9,9
1931-1935	10,4	11,2	8,8
1936-1940	10	—	8,9
1941-1945	20	—	11,3

Het sterftcijfer is in Elten over het geheel beschouwd lager dan in Duitsland totaal. De top van het sterftcijfer tijdens de eerste wereldoorlog is ook niet zo hoog als die voor het gehele rijk. De algemene tendenz van het sterftcijfer is, dat het in de periode van 1900 tot de eerste wereldoorlog om de 15 schommelt en tussen de beide wereldoorlogen in om de 10. De top, die in 1927 optreedt, is te wijten aan abnormaal hoge kindersterfte in dat jaar. Het aantal kinderen beneden het jaar, dat toen stierf bedroeg 13. Dit is, per 100 levendgeborenen berekend 23, ruim tweemaal zo hoog als in normale jaren. Daarna krijgen wij natuurlijk weer zeer hoge sterftcijfers tijdens de tweede wereldoorlog. Hierin zijn begrepen de 106 gesneuvelden; nog niet echter de ongeveer 30 vermisten, zodat het totaalcijfer van de gesneuvelden in Elten wel op 135 gesteld mag worden. Als wij

een voorzichtige raming maken van het percentage gesneuvelden van al diegenen, die in militaire dienst geweest zijn, is 20% zeker niet te hoog.

Een bijzonderheid, die ook met de oorlog in verband staat, is het grote aantal weduwen, nl. voor Elten 198, waarvan 60 beneden de vijftig jaar. Dit laatste getal is wel niet gelijk te stellen met het aantal oorlogsweduwen, maar is er toch wel een maatstaf voor. Berekend per 1000 van de bevolking zijn deze cijfers respectievelijk 62 en 18,7. Typisch is, dat deze nauwkeurig overeenstemmen met de overeenkomstige cijfers van de Britse zône, die nl. per 1000 inwoners 62 en 18,0 bedragen. Wanneer wij afzien van de abnormale oorlogsjaren blijkt, dat er, wat de sterftcijfers betreft, geen grote verschillen met Nederland vallen te constateren. Nog minder is dit het geval, wanneer wij Elten met de omliggende Nederlandse gemeenten vergelijken, waarvan de sterftcijfers gemiddeld iets hoger dan die van het rijk als geheel liggen. Overigens dient men nog rekening te houden met het feit, dat wij in Elten, evenals in Duitsland, te maken hebben met een verouderende bevolking tengevolge van het, in vergelijking met Nederland, lage geboortecijfer sinds de eerste wereldoorlog. Door dit verschil in leeftijdsopbouw is de sterftkans hier ook iets hoger dan in de omliggende gemeenten met een gemiddeld jeugdiger bevolking.

De kindersterfte is buitengewoon hoog te noemen. De cijfers in tabel 7 doen dit duidelijk uitkomen.

Tabel 7.

Kindersterfte (overledenen beneden het jaar per 100 levendgeborenen.) Vijjaarlijkse gemiddelden.

Jaar	Elten	Duitsland	Nederland
1901-1905	13,6	—	13,6
1906-1910	10,4	18,3	11,3
1911-1915	12,4	16,3	9,9
1916-1920	11,7	14,8	9,2
1921-1925	8,8	12,8	6,9
1926-1930	13,2	9,8	5,6
1931-1935	9,4	7,8	4,4
1936-1940	6,7	—	3,8
1941-1945	7,1	—	4,9
1946-1948	11,—	—	3,4

Doordat wij hier met zeer kleine aantallen te doen hebben, speelt het toeval wel een grote rol. De algemene lijn is echter toch wel duidelijk. Ten opzichte van Nederland is de kindersterfte over de gehele periode vanaf 1900 hoger en wel speciaal na 1920, wanneer in Nederland een tot in deze tijd voortdurende daling, slechts door de oorlogsjaren onderbroken, optreedt. Terwijl Elten ten opzichte van Duitsland aanvankelijk gunstiger ligt, is de ontwikkeling na 1925 weer minder gunstig. De slechte behuizing en de primitieve hygiënische toestanden, waarin ook in de laatste 25 jaar weinig verbetering kwam, zijn hiervoor aansprakelijk te stellen.

Uit grafiek VI, die het geboorte-overschot in beeld brengt, vergeleken met Nederland, blijkt, dat dit vanaf omstreeks 1925 zeer belangrijk beneden dat van Nederland ligt. Het geboorte-overschot als resultante van sterfte en geboorte, vertoont zeer grote fluctuaties. Tot 1900 valt de trend wel samen met die in Nederland. Daarna echter krijgen wij in de periode van 1905 tot 1910 een zeer hoog geboorte-overschot, samenvallend met de periode van sterkste groei der bevolking in deze gemeente. De uitslagen,

veroorzaakt door de eerste wereldoorlog, zijn uiteraard in Elten veel heftiger dan in Nederland en ook de ontwikkeling na de eerste wereldoorlog is geheel verschillend van die in ons land. De daling is belangrijk sterker en wordt slechts onderbroken door een korte opleving na 1933. Tijdens de tweede wereldoorlog treedt voor het eerst een negatief overschot op. De na-oorlogse opleving is ook lang niet zo sterk als in Nederland. Aangezien het sterftecijfer, zoals wij zagen, niet belangrijk met Nederland verschilt, zijn dus de verschillen in geboortecijfers bepalend voor de verschillen in de geboorte-overschotten en gelden hiervoor dezelfde opmerkingen, die wij reeds bij de bespreking van de geboortecijfers hebben gemaakt.

Het verloop van het aantal huwelijken geeft nog aanleiding tot enkele opmerkingen. De na-oorlogse perioden spreken voor zichzelf en de invloed op het aantal geboorten tekent zich meestal duidelijk af. Het abnormaal lage huwelijkscijfer van 1931 wordt prompt gevolgd door een inzinking in het geboortecijfer. Op de stijging van het aantal huwelijken na 1933 zijn wij in het voorgaande reeds uitvoerig ingegaan.

Tabel 8.

Migratiegegevens in absolute getallen en per 1000 inwoners. Vijfjaarlijkse gemiddelden.

Jaar	Absolute cijfers				Per 1000 inwoners			
	Totaal		Waarvan uit of naar Nederland		Totaal		Waarvan uit of naar Nederland	
	Vestiging	Vertrek	Vestiging	Vertrek	Vestiging	Vertrek	Vestiging	Vertrek
1901-1905	180	161	38	25	66	58	14	9
1906-1910	200	242	58	55	71	85	20	20
1911-1915	229	254	56	56	82	90	20	20
1916-1920	325	318	56	66	111	109	19	23
1921-1925	266	280	67	61	83	88	21	19
1926-1930	216	258	43	58	68	81	13	18
1931-1935	182	211	32	51	57	67	10	16
1936-1940	283	311	33	21	93	109	11	7

De migratiegegevens zijn in absolute getallen en per 1000 inwoners weergegeven in tabel 8 (zie ook grafiek VI). In verband met het onderzoek naar de invloed van Nederland is de migratie van en naar Nederland afzonderlijk aangegeven.

Uit grafiek VI blijkt, dat het migratie-overschot betrekkelijk gering is en met uitzondering

van de periode rond 1900 en in de zeer abnormale jaren, volgende op de tweede wereldoorlog, Elten een vertrekoverschot vertoont. Tot de periode van 1925 tot 1930 is de mobiliteit zeer groot. Deze grote mobiliteit is te verklaren uit het feit, dat wij hier met een grotendeels elders werkende arbeidersbevolking te doen hebben, terwijl verder

nog enkele factoren een rol hebben gespeeld. In de eerste plaats het grote aantal ambtenaren, die in Elten hebben gewoond in verband met de grensbewaking en de douane. In de tweede plaats de aanwezigheid van een kweekschool voor onderwijzers, die ongeveer 200 leerlingen telde, die in het dorp op kamers woonden en in de derde plaats de aanwezigheid van enkele kloosters, waarvan de bewoners nogal eens werden verplaatst. Een niet minder belangrijke factor is, dat ook al degenen, die voor dienstplicht werden opgeroepen, in Duitsland van de registers van de gemeenten werden afgeschreven. Ook zij, die bij de Rijksarbeidsdienst dienstplicht vervulden, werden afgevoerd. De top, die wij in de jaren 1935 tot 1940 in de grafiek vinden, is voor een belangrijk deel op deze laatste twee oorzaken terug te voeren. Verder vertrokken er nogal wat bouwvakarbeiders om aan de Westwall te gaan werken.

Zoals wij reeds hebben opgemerkt, wordt de plotselinge toename van de vestiging met ongeveer 500 in de jaren 1945 en 1946 veroorzaakt door een zeer grote groep daklozen uit Emmerik en een aantal vluchtelingen uit Oost-Duitsland. Vlak vóór de correctie zijn de meesten van degenen, die uit Emmerik afkomstig waren, weer daar naar toe teruggekeerd, zodat de bevolking, als men de vluchtelingen uit Oost-Duitsland buiten beschouwing laat, op het ogenblik weer op het vooroorlogse peil is teruggebracht. De Nederlanders, die zich hier vestigden, zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de plattelandsgemeenten, die aan Elten grenzen. Behalve enkele boeren, die zich hier vestigden, hebben wij hier te doen met boerenknechten en meisjes als hulp in de huishouding. Dit is een verschijnsel, dat niet alleen in Elten, maar in de gehele grensstreek van het Rijnland optreedt. De grotere boeren op de rivierklei zijn daar, wat betreft de voorziening met arbeidskrachten nl. zeer ongunstig gelegen door de nabijheid van het Roergebied. De beter betaalde arbeid in de industrie trekt de arbeidskrachten van het platteland aan. In Elten is het niet direct het Roergebied geweest, doch hoofdzakelijk de industrie in Emmerik. Doordat men zich reeds van 1900 af meer en meer op de industrie was gaan instellen, was de mentaliteit ook dienovereenkomstig veranderd en het is een bekend feit, dat wanneer men het land eenmaal de rug heeft toegekeerd, men er niet gemakkelijk meer naar

toe terugkeert. Aan de andere kant vinden wij om Elten heen een aantal Nederlandse plattelandsgemeenten met een sterk groeiende bevolking. Het boerenbedrijf is er hoofdzakelijk kleinbedrijf, terwijl de gezinnen er over het algemeen groot zijn. Hierdoor ontstaat dus een ruim aanbod van arbeidskrachten in de landbouw, die, aangelokt door de betere voorwaarden, gaarne over de grens gingen werken. Het is dan ook wel tekenend, dat de influx van Nederlandse landarbeiders tussen 1900 en 1910 in ontwikkeling komt, daar deze periode samenvalt met de opkomst van de industrie in Emmerik. Daarna bleven tot 1925 vestiging en vertrek ongeveer in evenwicht op een niveau van 50 per jaar, waarna wij een geleidelijke teruggang kunnen waarnemen. Langzamerhand wordt dan de animo van Nederlandse arbeiders om hier te komen werken, geringer en vertoont nog slechts een kleine opleving in 1937 en 1938. Na 1945 komen vanuit Nederland niet meer in Duitsland werken, waardoor aan deze migratie een einde kwam.

Een weerspiegeling van de ontwikkeling van de geboorte, sterfte, vestiging en vertrek geeft de bevolkingsopbouw (zie grafieken VII, VIII, IX en X). Het algemene beeld komt ook hier weer overeen met dat van geheel Duitsland en is zeer onregelmatig in schrille tegenstelling met de regelmatige opbouw van de bevolkingspyramide van Nederland. Een sterke vernauwing treedt op voor de jaarklassen 30 tot 45, terwijl wij in de groep boven de 20 tot 60 een vrouwenoverschot zien optreden. Het totale vrouwenoverschot bedraagt 160. Een verdeling van de bevolking naar de leeftijdsgroepen vindt men in tabel 9. Ter vergelijking ook nog dezelfde verdeling in Nederland van 1948 en de Britse zône van 1946.

Het verschil tussen de Britse zône en Elten is voornamelijk te wijten aan het verschil in opnamejaar. Het aantal mannen tussen 20 en 54 is nl. percentage-gewijs in de Britse zône veel lager, doordat in 1946 nog een zeer groot aantal mannen zich in krijgsgevangenschap bevond. Wel is er principieel verschil te zien met Nederland. Het percentage jongeren in Elten is nl. veel lager en daarentegen het percentage ouderen veel hoger, terwijl de groep van 20 tot 54 jaar ongeveer in dezelfde verhouding aanwezig is. Een indeling van de bevolking naar de plaats van herkomst vindt men in tabel 10. Wij zien

Tabel 9.
 Percentsgewijze verdeling der bevolking naar de leeftijdsgroepen.

Jaarklassen		0-14	15-19	20-54	55-64	65 jaar en ouder
Elten 1949	M	26	7	47	9	10
	V	21	6	52	9	11
Nederland 1948	M	29,8	8,5	46,6	7,8	7,25
	V	28,0	8,1	47,6	8,1	8,2
Britse zône 1946	M	28	8,2	44,5	9,8	8,9
	V	22,2	7,0	52,1	9,7	7,5

hieruit, dat ongeveer 40% van de bevolking van elders afkomstig is. Dit hangt direct samen met de zeer grote mobiliteit, waarover reeds eerder werd gesproken.

Het totaal aantal inwoners van Nederlandse nationaliteit bedraagt ruim 600, d.i. 18,5% van de totale bevolking.

Een belangrijke vraag in verband met de verhouding bevolking - bestaansbronnen in het drostambt Elten, die zoals ons nog zal blijken zeer ongunstig is, is, welke bevolkingsontwikkeling in Elten voor de naaste toekomst is te verwachten. Wat de natuurlijke aanwas betreft, een voldoende gefundeerde raming is hiervan niet te maken. Is het in het algemeen al riskant om een dergelijke berekening over kleine eenheden als gemeenten op te stellen, dit geldt in

het bijzonder voor de huidige omstandigheden en nog eens extra voor Elten. De ontwikkeling van de geboorten vertoont na de oorlog in het algemeen in West-Europa een afwijking van de gang van zaken van vóór de oorlog en het zal pas na een aantal jaren mogelijk zijn een duidelijk beeld te krijgen van de te verwachten verdere ontwikkeling. Wat Elten betreft, het feit van de correctie zelf heeft hier ongetwijfeld een dermate grote invloed op de gehele maatschappelijke ontwikkeling, dat het vrijwel zeker is, dat het bepaalde gevolgen zal hebben op de ontwikkeling van het geboortecijfer. Er valt echter niets met zekerheid te zeggen omtrent de aard van deze gevolgen. Wij kunnen alleen in het algemeen zeggen, dat, gezien de leeftijdsopbouw van de bevolking, valt te verwachten, dat de sterfte in de toekomst boven het Nederlandse ge-

Tabel 10.
 Indeling van de bevolking naar de plaats van herkomst.

	M	V	T	In procenten		
				M	V	T
Te Elten geboren	961	949	1910	62	56	59
In Duitsland buiten Elten geboren	335	502	837	22	30	26
Uit Emmerik gebombardeerd	92	85	177	6	5	5
In Nederland geboren	96	105	201	6	6	6
Vluchtelingen uit Oost-Duitsland	59	44	103	4	3	4
<i>Totaal</i>	1543	1685	3228	100	100	100

middelde zal liggen. Wat het geboortecijfer betreft, wanneer men de ontwikkeling in het verleden als maatstaf zou kunnen nemen, dan zou men moeten verwachten, dat het in de toekomst lager zou komen te liggen, dan het Nederlandse gemiddelde, te meer, omdat de grote verliezen, welke de bevolking in de jong-productieve mannelijke leeftijdsgroepen leed, het relatieve aantal huwelijken en in het bijzonder het aantal vruchtbare huwelijken in de naaste toekomst zal verminderen. Mocht van de andere kant echter het contact met Nederland er toe leiden, dat het geboortecijfer zich zou aanpassen aan datgene, dat voor overwegend katholieke gebieden in het oosten en zuiden van ons land normaal is, dan zou men een stijging van het geboortecijfer boven het gemiddelde van Nederland moeten verwachten. Het laatste lijkt echter voorlopig niet waarschijnlijk, gezien de traditie van geboortebepanking, die zich blijkbaar bij de Eltense bevolking reeds heeft gevestigd. Al met al lijkt een natuurlijke aanwas van 5 tot 10‰ in de eerstkomende tijd het meest waarschijnlijk. Moeilijk is het ook om zich een duidelijk beeld te vormen van de ontwikkeling van de migratie in de naaste toekomst. Er moet hierbij onderscheid worden gemaakt in vestiging en vertrek ten opzichte van Nederland en ten opzichte van Duitsland.

Wat de ontwikkeling ten opzichte van Duitsland betreft, het lijkt niet erg waarschijnlijk, dat een belangrijk deel van de Eltenaren in de eerstkomende jaren naar Duitsland zal migreren. Zij, die de correctie bepaald niet wensten mede te maken, hebben reeds vóór die tijd Elten verlaten. Voor hen, die zijn gebleven, is de correctie in het algemeen minder erg geweest dan zij hadden verwacht. Dat zij alsnog zullen verdwijnen, omdat zij de aansluiting bij Nederland als een zware druk gevoelen, is niet waarschijnlijk. Voor degenen, die nog steeds in Duitsland werken, zou het vooral op iets langere termijn voordelen kunnen hebben om ook hun woonplaats daar te kiezen. In hoofdzaak werken zij echter in Emmerik en Emmerik is grondig verwoest, zodat het jaren zal duren, voordat men hen een woongelegenheid zal kunnen verschaffen. Bovendien ontwikkelt zich vooral tengevolge van het grote aantal vluchte-

lingen uit Oost-Duitsland de werkgelegenheid in West-Duitsland niet zo bijzonder gunstig, zodat de mogelijkheid om elders in Duitsland werk te vinden, waar de woongelegenheid gunstiger is, niet zo bijzonder groot is. Tenslotte betekent de correctie voor de arbeiders in Elten in het algemeen een hoger welvaartspeil dan zij gewend waren, zodat ook om die reden de neiging om het oude vaderland op te zoeken, niet zo bijzonder groot zal zijn. Waarschijnlijk zal in de loop van de komende jaren wel een aantal Eltenaren naar Duitsland verdwijnen, doch hier staat tegenover, dat zich een zeker niet te vermijden migratie van Duitsland naar Elten zal voordoen, waarbij in de eerste plaats valt te denken aan Duitse meisjes, die met Eltenaren trouwen. Al met al schildert men de toestand vermoedelijk niet te gunstig, wanneer men aanneemt, dat de migratiebalans van Elten ten opzichte van Duitsland in de komende jaren ongeveer in evenwicht zal zijn.

Uit de bovenvermelde gegevens blijkt, dat de migratie van Elten naar Nederland en omgekeerd de laatste tientallen jaren van relatief geringe betekenis was. Natuurlijk valt aan te nemen, dat, indien de correctie permanent wordt, de omvang van de migratie zal toenemen. Voorlopig echter is niet te verwachten, dat zij van grote omvang zal worden. Zoals blijkt uit de houding van Eltenaren, die in Nederlandse bedrijven werken, voelen deze zich in Nederland vreemdelingen en niet erg geliefde vreemdelingen. Het zal wel geruime tijd duren, voor deze sentimenten zijn uitgesleten en zo lang zij bestaan, zullen zij een sterke rem op het vertrek naar Nederland vormen. Dat Elten ten opzichte van Nederland in de naaste toekomst belangrijk aan bevolking zal verliezen, is dus niet te verwachten.

Nogmaals de nadruk leggende op de geringe zekerheid, die in dit opzicht bestaat, moet men dus, rekening houdende met het te verwachten matige geboorte-overschot, als het meest waarschijnlijk aannemen, dat de bevolking van Elten in de komende jaren een langzame toeneming zal vertonen. Men zal dus vrijwel zeker rekening moeten houden met een even grote en vermoedelijk met een iets grotere bevolking dan thans aanwezig is. Wat dit betekent, gezien de bestaande economische verhoudingen, moge uit het volgende hoofdstuk blijken.

HOOFDSTUK IV.

DE ECONOMISCHE TOESTAND.

Par. 1. Algemeen overzicht.

Teneinde een juist inzicht te krijgen in de aard van de economische activiteit van een bepaalde regionale economische eenheid als Elten, is het in de eerste plaats gewenst de aanwezige beroepsbevolking te onderscheiden in personen werkzaam in primaire of stuwende bedrijven en beroepen en personen, werkzaam in bedrijven en beroepen, die een plaatselijk verzorgende functie hebben. Ten aanzien van dit onderscheid in primaire en beroepsbevolking, zoals het door Prof. HOFSTEE wordt gemaakt, moge in het algemeen het volgende worden opgemerkt:

„In de eerste plaats is er een groep, die door de door haar verrichte werkzaamheden feitelijk de oorzaak is, dat de betreffende economische eenheid als zodanig bestaat en die door de aard van deze werkzaamheden aan het economische leven ter plaatse in hoofdzaak zijn eigen karakter geeft. Neemt men bijv. uit een industriestad als Eindhoven het Philipsbedrijf en enkele andere industrieën met de mensen, die daar bij behoren, weg, dan blijft in theorie een belangrijk gedeelte van de beroepsbevolking, vermoedelijk ongeveer een derde, over. Het zou echter blijken, dat deze rest zich niet staande zou kunnen houden, omdat zij voor haar bestaan geheel van de in de eigenlijke industrieën werkzame bevolking afhankelijk is. Hetzelfde zou zich voordoen, wanneer uit een zuiver agrarisch dorp de landbouw en de daarbij betrokkenen zouden worden weggenomen. Ook dan zou een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking overblijven, dat echter niet in staat zou zijn, zijn bestaan voort te zetten.

„Naast een groep dus, die in eerste instantie het economisch bestaan van de betreffende gemeenschap bepaalt, de groep, die wij als de primaire beroepsbevolking kunnen aanduiden, zien wij dus een tweede groep, die voor haar bestaan feitelijk van de eerste afhankelijk is en haar taak heeft in de verzorging van de primaire

groep. Deze plaatselijk verzorgende groep, waartoe o.a. figuren als de bakker, de kruidnier, de dorpstimmerman, enz. behoren, kan in feite slechts bestaan, doordat de in de primaire beroepen werkzamen een deel van hun inkomen, primair inkomen dus, besteden om zich de diensten en de producten van de plaatselijk verzorgende groep te verschaffen. Het inkomen van de verzorgende groep kan men uit plaatselijk oogpunt dan ook zien als afgeleid of secundair inkomen. In theorie kan men natuurlijk met recht betogen, dat de bakker, de slager, enz. door voor elkaar te werken, de plaatselijke welvaart kunnen verhogen en het aantal bestaansmogelijkheden uitbreiden; in feite is het zo, dat de verzorgende bevolking zich slechts een plaats in het locale productieproces kan verwerven, wanneer de primaire beroepsbevolking een deel van haar primair inkomen besteedt om diensten van de verzorgers te belonen. De primaire beroepsbevolking daarentegen is voor haar bestaansmogelijkheden in principe niet van de plaatselijke verhoudingen afhankelijk.

„Ter verduidelijking zij nog opgemerkt, dat, om tot de primaire bedrijven te behoren, het niet noodzakelijk is, dat een bedrijf zijn producten geheel of zelfs voor het grootste gedeelte buiten de plaatselijke gemeenschap afzet. Een tuinbouwbedrijf bijv., dat zijn producten ter plaatse afzet, behoort desondanks tot de primaire bedrijven. Waar het op aan komt is, dat het bedrijf producten voortbrengt of diensten verleent, die in het algemeen zonder bezwaar uit de plaats zouden kunnen worden geëxporteerd en waarmee dit in de regel ook gebeurt, zoals dit bijv. met de door de groentekwekerijen voortgebrachte producten wordt gedaan. In moderne termen uitgedrukt zijn primaire bedrijven, die uit plaatselijk oogpunt gezien, „deviezenbedrijven” zijn, bedrijven dus, die of „deviezen” opleveren ofwel „deviezen” kunnen sparen, doordat zij producten voort-

„brengen en diensten leveren, die voor „import” „en „export” in aanmerking komen. De in de „plaatselijk verzorgende bedrijven en beroepen „werkzamen daarentegen brengen producten „voort en verlenen diensten, die men in het algemeen niet van buiten de plaatselijke gemeenschap betreft en die door de betreffende personen ook niet of zelden buiten de plaatselijke „gemeenschap worden „afgezet”. Dat dit niet „gebeurt, heeft in de eerste plaats technische „en economische redenen; de actie-radius van „een kruidenierswinkel, een dorpsmederij, doch „ook van een school en een kerk, zijn beperkt. „Het betrekken van de betreffende goederen en „diensten van elders brengt een zo groot ongerief „en zoveel extra kosten met zich mee, dat men „wel gedwongen is de bevrediging van de „betreffende behoeften binnen de plaatselijke „gemeenschap te zoeken.”¹⁾

Een van de meest opvallende verschijnselen, waarmee men terstond in aanraking komt, wanneer men een onderzoek instelt naar de aard van de primaire bestaansbronnen van Elten, is de uitzonderlijke sterke omvang, waarin dit dorp van werkgelegenheid elders, buiten de plaatselijke gemeenschap, afhankelijk is. Honderden Eltenaren trekken iedere dag naar plaatsen in de omgeving, vooral naar Emmerik, doch thans gedeeltelijk ook naar Nederland, om daar een bestaan te verwerven. Zoals uit het voorgaande duidelijk zal zijn, zijn deze forensen uit Eltens oogpunt gezien als primaire beroepsbevolking te beschouwen, ongeacht de aard van het beroep, dat zij elders uitoefenen. Zij allen immers brengen primair inkomen van elders naar Elten en verschaffen daarmee een bestaansbron, niet alleen aan zichzelf en hun gezinnen, doch ook aan de verzorgende bevolking in Elten, die van dit primair inkomen, dat door de forensen wordt binnengebracht, grotendeels afhankelijk is. Om dit duidelijk te doen uitkomen, worden de binnen Elten werkzamen en de elders werkzamen straks afzonderlijk behandeld.

Een algemeen beeld van de totale beroepsbevolking kunnen wij ons vormen uit tabel 11. Hierbij zij vooraf opgemerkt, dat in de groep industrie van deze tabel ook de beroepspersonen uit het ambacht zijn opgenomen.

Hieruit blijkt, dat de industrie met 50% de belangrijkste plaats inneemt, waarna volgen overige beroepen, de landbouw, handel en

Tabel 11.
Hoofddeling van de beroepsbevolking van Elten.

	Absolute aantallen			In procenten
	M	V	T	T
Industrie	504	62	566	50
Landbouw	164	4	168	14
Handel en verkeer	81	29	110	10
Overige	174	116	290	26
Totaal	923	211	1134	100

Beroepsbevolking
in % der totale
bevolking 60 12,6

verkeer. Zeer instructief is een globale vergelijking van de samenstelling van de beroepsbevolking van Elten met die van de aangrenzende Nederlandse gemeenten. Wij zullen ons hierbij beperken tot de in een beroep werkzame mannen. De totaalcijfers zijn nl. niet direct vergelijkbaar, aangezien bij de Nederlandse beroepstelling een zeer groot aantal vrouwen als in de landbouw werkzaam is opgegeven. Uit tabel 11 blijkt, dat dit aantal voor Elten te verwaarlozen is. Dit wil echter niet zeggen, dat hier relatief minder vrouwen in de landbouw werkzaam zijn. Het vindt zijn oorzaak slechts in een verschillende methode van telling, waarbij in Elten slechts die vrouwen zijn opgenomen, die zelfstandig in de landbouw werkzaam zijn, terwijl in dit cijfer in Nederlandse gemeenten ook die vrouwen opgenomen zijn, die in het bedrijf van hun man of vader medewerken.

Tabel 12.
Verdeling van de mannelijke beroepsbevolking over de verschillende takken van bedrijf in % van de totale mannelijke beroepsbevolking.

	Elten	Zevenaar	Didam	Bergh	Gen-dringen
Nijverheid	55,0	42,3	47,3	51,6	51,0
Landbouw	17,8	33,2	39,0	33,3	35,6
Handel en verkeer	8,8	16,5	7,7	8,3	6,4
Overige	18,8	8,8	5,5	6,0	6,0

¹⁾ Prof. Dr E. W. HOFSTEE. De regionale bevolkingsprognose als onderwerp van toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Tijdschrift voor Economische Geografie. 1947, blz. 297 e.v.

Wanneer wij tabel 12, die de percentage-gewijze verdeling van de mannelijke beroeps-personen over de vier genoemde groepen weer-geeft, bezien, dan valt het al direct op, dat het percentage in de landbouw werkzaam zo gering is. Terwijl toch deze Nederlandse ge-meenten al niet meer het karakter van een zuiver agrarische gemeenschap hebben, waarvoor een percentage van omstreeks 60% in de landbouw werkzaam mag gelden, geldt dit voor Elten in nog veel sterkere mate. Het komt eveneens zeer duidelijk tot uiting in het grote aantal inwoners per ha cultuurgrond. Voor een typisch landbouwgebied kan men als normaal aannemen ongeveer 1 inwoner per ha. In het hiernavolgende staatje blijkt al, dat Elten wat zijn aantal inwoners per ha. betreft aan de top staat. Dit getal geeft echter nog maar een globaal beeld, aangezien het daarnaast ook van grote betekenis is, op welke wijze de landbouw be-dreven wordt, intensief of extensief. Enig inzicht op dit punt verschaffen ons de cijfers van het aantal werkzaam in de landbouw per ha cultuur-grond. Dit is in Elten belangrijk lager dan in de onliggende gemeenten en wij kunnen hier dus geen intensief landbouwbedrijf verwachten.

Tabel 13. Aantal inwoners per ha cultuurgrond.		Tabel 14. Aantal in de landbouw werkzaam per ha cultuurgrond.	
Elten	3,9	Elten	0,18
Bergh	2,4	Bergh	0,24
Didam	2,7	Didam	0,3
Zevenaar	3,1	Zevenaar	0,3
Gendringen	1,9	Gendringen	0,21

Wat het percentage van de in de industrie werkzaam betreft, staat Elten bovenaan, doch zijn de verschillen met de andere gemeenten niet zo groot. Toch is er een zeer belangrijk onderscheid, dat echter uit deze cijfers niet direct naar voren komt. Elten zelf heeft namen-lijk in feite helemaal geen primaire industrie en de in de primaire industrie werkzaam zijn op een enkele na allen buiten Elten werkzaam. De Nederlandse gemeenten, die wij in onze be-schouwingen hebben betrokken, hebben daaren-tegen wel een eigen industrie binnen hun gemeentegrenzen. Het belangrijkste is deze in Gendringen, daarna volgt Zevenaar met enige

industrie van belang, terwijl Bergh en Didam zelf geen primaire industrie van enige omvang bezitten. Geheel in overeenstemming hiermede zijn dan ook de aantallen, uitgedrukt in per-centen van de totale beroepsbevolking, van diegenen, die buiten de woongemeente werk vinden. (tabel 15).

Tabel 15.
Forensen in percenten van de totaal werkzame mannelijke beroepspersonen.

	Elten	Zevenaar	Didam	Bergh	Gendringen
%	56	18	36,8	34	12,2

Hieruit blijkt dus, dat ook deze Nederlandse gemeenten en speciaal Didam en Bergh, zij het in minder sterke mate, zich in dit opzicht in eenzelfde situatie bevinden als Elten. Dat het percentage in Elten zoveel hoger is, vindt zijn oorzaak, behalve in het grote aantal arbeiders, dat buiten Elten werkt, ook nog in het hoge percentage ambtenaren en in overige beroepen werkzaam, die in Elten wonen en elders hun werk hebben. Dit verklaart tevens het abnor-maal hoge cijfer, dat de groep „overige beroepen” te zien geeft.

Wij zien dus, dat binnen Elten zelf de land-bouw de belangrijkste primaire bron van bestaan oplevert, waarnaast nog slechts genoemd kan worden het vreemdelingenverkeer, terwijl ook de hier wonende douane-ambtenaren nog primair inkomen binnen de gemeente brengen. Industrie ontbreekt volledig en voor het overige vervult Elten dus slechts de functie van woonplaats voor een groot aantal arbeiders en ambtenaren, die hun werkkring buiten de grenzen van het drostambt hebben. Deze bijzondere maat-schappelijke structuur, waarbij een zo groot deel van de bevolking voor zijn bestaan van elders afhankelijk is, is gegroeid uit een traditie van enkele generaties. De oorsprong daarvan moeten wij zoeken omtrent het midden van de vorige eeuw.

Voor een goed begrip van het ontstaan van deze toestand zullen wij een vluchtige kijk moeten nemen in het achterland van deze streek. Zoals wij zagen maakte Elten deel uit van het na de oorlog nieuw gecreëerde land Nordrhein-Westfalen, waarvan de kern gevormd wordt door het Roergebied. Dit gebied van

zware industrie legt volkomen zijn stempel op het gehele land. Dit spreekt duidelijk, wanneer wij de cijfers van de bevolkingsdichtheid bezien. Het land als geheel, dat in oppervlakte vrijwel met Nederland overeenkomt, telt 12.000.000 inwoners. Terwijl het dus over het geheel al een grotere bevolkingsdichtheid van Nederland vertoont, komt het Regierungsbezirk Düsseldorf, dat nog maar de helft van het Roergebied omvat, wat oppervlakte en aantal inwoners betreft vrijwel overeen met de provincies Noord- en Zuid-Holland. Deze grote opeenhoping van mensen is geheel binnen de laatste honderd jaar ontstaan als een gevolg van de ontwikkeling van het Roergebied tot het belangrijkste centrum van mijnbouw en zware industrie in Duitsland. De steenkolenwinning langs de Roer dateert volgens BREPOHL ¹⁾ reeds van de veertiende eeuw. Het dal van de Roer was het oorspronkelijke centrum van de mijnbouw. De steenkolenlagen lagen hier dicht onder de oppervlakte en waren zodoende met behulp van open schachten gemakkelijk te ontginnen. Dit geschiedde gewoonlijk door boeren, die deze steenkolenwinning als nevenbedrijf uitoefenden. Maar ook waar het ondernemingen gold, waren het steeds kleine ondernemingen, waarbij de eigenaar zelf in de mijn medewerkte. Eeuwenlang hebben deze eenvoudige methoden zich gehandhaafd. Omstreeks 1840 kwam hierin verandering door verbetering van de techniek en dit betekende een keerpunt in de geschiedenis van dit gebied. Tegelijk met de ontwikkeling van de industrie veranderde de mijnbouw geheel van karakter. De modernere methoden, die tevens het winnen van kolen uit diepere lagen mogelijk maakten, brachten met zich mede, het ontstaan van grote kapitaalkrachtige ondernemingen. De vraag naar arbeidskrachten werd vele malen groter dan het aanbod uit het gebied zelf en de overschotbevolking van verschillende agrarische gebieden in Duitsland werd hierdoor aangetrokken. Op de bevolkingsbeweging binnen Duitsland, die hiervan een gevolg was, kunnen wij hier verder niet ingaan. Vanuit het dal van de Roer breidde het gebied zich steeds verder naar het noorden uit en ontstonden reeds omstreeks 1900 de eerste industrieplaatsen aan de Lippe, welke rivier wij ook nu nog als de noordelijke grens van het Roergebied kunnen beschouwen. Deze zeer snelle groei van de industrie bracht een zeer grote vraag naar bouwvak-

arbeiders met zich mede. Niet alleen vele nieuwe fabrieken, maar vooral ook woningen voor de in grote getale toestromende arbeiders moesten immers worden gebouwd. BREPOHL ²⁾ vermeldt, hoe in deze tijd grote groepen kleine boeren uit Lippe het Roergebied introkken om daar als metselaar te werken. Deze mensen hielden hun bedrijf echter aan en keerden dagelijks of bij grotere afstanden eenmaal per week naar huis terug. Het bedrijfje van rond 1 ha en de één of twee koeien, die men hield, werden door de vrouw en de gezinsleden verzorgd. Ongeveer in dezelfde tijd heeft zich een analoge ontwikkeling voorgedaan in de hier besproken streek, Elten en de omliggende plaatsen. Kleine boeren met bedrijven van 1 tot 2 ha en minder gingen in het seizoen als metselaar werken. De jongeren gingen meestal naar het Roergebied zelf, terwijl de ouderen in Emmerik werk vonden. De snelle groei van het Roergebied was namelijk tevens aanleiding voor het ontstaan van een groot aantal hulpindustrieën en verwerkende industrieën in een krans er om heen. In de Kreis Rees was Emmerik de plaats, die daarvoor bij uitstek geschikt was. Wesel, de zetel van de Kreisverwaltung, was tot voor enkele tientallen jaren vestingstad, zodat de industrie daar pas na de opheffing van deze toestand tot ontwikkeling kon komen. Als doorvoerhaven voor de grondstoffen en exportproducten van het Roergebied vervulde Emmerik een belangrijke functie. Als industriestad groeide het met het Roergebied op. Tevens ontwikkelde het zich als een centrum voor bouwnijverheid, welke nog steeds van belang is. Aannemers uit Emmerik waren voor een groot deel van arbeidskrachten uit Elten en het Nederlandse grensgebied afhankelijk. Zij kenden deze metselaars goed en velen werkten generatie op generatie bij dezelfde firma. Naarmate de industrie zich uitbreidde, gingen vele zoons van metselaars naar de fabriek en wanneer wij het percentage bouwvakarbeiders van het totale aantal in een beroep werkzame mannen op het ogenblik bezien, dan blijkt, dat, alhoewel de bouwvakarbeiders nog een belangrijke groep uitmaken, het accent inmiddels toch geheel naar de fabrieksarbeiders is verlegd. Toch uit zich de reeds tientallen jaren gevestigde traditie van het metselaarsberoep nog duidelijk

1) BREPOHL o.c. blz. 39.

2) „ o.c. blz. 62.

in de hoge percentages bouwvakarbeiders, die wij in deze plaatsen aantreffen. Didam staat bovenaan met 19% van het totale aantal in een beroep werkzame mannen, daarna volgt Elten met 15%, Zevenaar met ruim 13% en Bergh met ongeveer 11%. Na de eerste wereldoorlog wordt het werken over de grens vanuit Nederlandse gemeenten moeilijker. De slechte economische toestand in Duitsland tengevolge van de oorlog en de daaruit voortvloeiende deviezenmoeilijkheden belemmeren dit grensverkeer. Het aantal in Duitsland werkende arbeiders vertoont grote fluctuaties en het is tekenend voor de situatie, dat, wanneer de moeilijkheden, die het werken in Duitsland in de weg staan, verminderen, het aantal grensgangers evenredig daarmee stijgt.

Na de eerste wereldoorlog werkten meer dan 1000 mensen uit Bergh in Emmerik. Tengevolge van de inflatie in Duitsland kwamen zij in financiële moeilijkheden. Aanvankelijk werden zij geholpen door het voor dit doel opgerichte Nationale Steuncomité, welks taak al spoedig door het rijk werd overgenomen. De door het rijk verleende steun kreeg de vorm van een markttoeslag. Deze markttoeslag heeft bestaan tot 1924 en werd in de loop der jaren steeds verlaagd, waarmee men wilde bereiken, dat de betrokken arbeiders werk in Nederland zochten, om zodoende deze steunmaatregel geleidelijk aan te kunnen liquideren. Dat deze politiek succes had, blijkt uit het in enkele jaren teruglopen van het totale bedrag, dat aan markttoeslag werd uitbetaald. Alleen voor Bergh bedroeg dit in 1920 f 213.000,—; in 1923 nog f 43.000,— en in 1924 was het reeds gedaald tot f 284,—. Het totale aantal, dat nog in Duitsland werkte, was toen tot minder dan 50 gereduceerd. In de jaren van 1928 tot 1929 kwam er weer een opleving, echter gevolgd door een inzinking in de crisisjaren. Na 1935 wordt de toestand weer iets gunstiger, zodat bij het uitbreken van de oorlog in 1940 het aantal grensgangers weer tot enkele honderden was opgelopen. Tijdens de oorlog werden de deviezenmoeilijkheden geheel ten koste van de Nederlandse economie opgelost, zodat in het geheel geen tegenwerkende factoren het werken in Duitsland in de weg stonden. Daar kwam nog bij, dat men liever als grensganger werkte dan dieper in Duitsland gedwongen tewerkgesteld te worden. Zodoende bereikte het aantal grensgangers uit Bergh in die jaren een

hoogtepunt van 1500. Na de oorlog kwam hieraan plotseling een einde en moesten allen in Nederland werk trachten te vinden. In December 1949 werkten ongeveer 1800 mannelijke beroepspersonen, in Bergh woonachtig, buiten de gemeente, waarvan ongeveer de helft in Doetinchem en verder belangrijke contingenten in Arnhem, Uft, Zevenaar, Doesburg en Lobith. Ook nu werken er weer enkele in Emmerik. Hiervoor moet echter door het „Arbeitsamt” te Emmerik en het Arbeidsbureau te 's-Heerenberg toestemming worden verleend. Door het „Arbeitsamt” ginds wordt deze vergunning slechts verleend, wanneer voor een bepaalde betrekking in Duitsland zelf geen arbeidskrachten aanwezig zijn. En gezien de zeer slechte toestand op de Duitse arbeidsmarkt en het feit, dat de Emmerikse industrie nog slechts op een capaciteit van 25% van vóór de oorlog werkt, is het niet te verwachten, dat de grensgangerij in een afzienbare toekomst weer van enige betekenis zal kunnen worden. Door de correctie is Elten in een analoge situatie gekomen als de gemeente Bergh. Voor wat betreft het werken in Duitsland verkeert het nog in een veel gunstiger situatie, aangezien de arbeiders steeds ononderbroken in Emmerik hebben gewerkt en hier dus vaste relaties hebben. Het getal van degenen, die in Nederland werken zal echter in de toekomst moeten gaan stijgen en deze categorie is op dezelfde arbeidsmarkt als Bergh aangewezen.

Uit het voorgaande blijkt, hoe de politieke grens hier oorspronkelijk in genen dele samenviel met de economische grens en van hoe ingrijpende betekenis de banden tussen deze plaatsen aan weerszijden van de grens waren. Voor Elten bleef de verbinding met Emmerik uiteraard ongestoord bestaan en het bleef dus voor Emmerik zijn driedelige functie vervullen als woongelegenheid voor arbeidskrachten, leverancier van land- en tuinbouwproducten en als recreatieoord.

Tot slot nog een enkel woord over de redenen die de categorie, die elders zijn werk had, hebben bewogen om toch in Elten te blijven wonen. Er waren aan het wonen hier verschillende voordelen verbonden en wel speciaal voor het grote aantal arbeiders, dat hier een stukje grond had. In de eerste plaats was het wonen hier goedkoop. Velen hadden een huis in eigendom, dat zij dikwijls zelf hadden gebouwd. Voor zover zij tevens nog een stukje grond hadden, teelden

zij daarop voor zichzelf aardappelen en rogge. Daarnaast hielden zij een koe en enkele varkens en zo konden zij zich, wat het voedsel betreft, uit het eigen bedrijf bedruipen en de verdere benodigdheden met het in Emmerik verdiende geld aanschaffen. Tot zover de achtergronden van de thans bestaande algemene situatie.

Een gedetailleerd overzicht van de beroepsstructuur verkrijgen wij door de indeling van alle in een beroep werkzaam naar de bedrijfs-

klassen, waarin zij werken. Wij hebben hierbij dezelfde indeling gevolgd, welke door het Centraal Bureau voor de Statistiek bij de verwerking van de gegevens van de beroepstellingen voor de Nederlandse gemeenten wordt gebruikt, waarbij dus de beroepspersonen worden ingedeeld naar de aard van de bedrijven, waarin zij werkzaam zijn. De gegevens voor het samenstellen van tabel 16 zijn uit de voor dit onderzoek gehouden enquête verkregen.

Tabel 16a.
In een beroep binnen Elten werkzaam, verdeeld naar de bedrijfsklassen.

Bedrijfsklasse	Primair			Verzorgend			Totaal		
	M	V	T	M	V	T	M	V	T
I Aardewerk, glas, kalk, stenen.									
III Boek- en steendrukkerijen, enz.				2		2	2		2
IV Bouwbedrijven, enz.				38		38	38		38
V Chemische nijverheid									
VI Hout, kurk, stro, enz.				6		6	6		6
VII Kleding en reiniging				8	23	31	8	23	31
VIII Kunstnijverheid	3		3				3		3
IX Leder, wasdoek, rubber				11		11	11		11
XI-XIII Metaalnijverheid, enz.				7		7	7		7
XIV Papier									
XV Textielnijverheid									
XVI Gas- en electriciteitsbedrijven				3		3	3		3
XVII Voedings- en genotmiddelen	5		5	21		21	26		26
I-XVII Totaal industrie	8		8	96	23	119	104	23	127
XVIII Landbouwbedrijven	150	4	154				150	4	154
w.o. akkerbouw en veehouderij	128	3	131				128	3	131
tuinbouw	18	1	19				18	1	19
overige landb. bedrijven	4		4				4		4
XIX Visserij en jacht	1		1				1		1
XX Handel				28	21	49	28	21	49
XXI Verkeerswezen	24		24				24		24
XXII Crediet en bankwezen				3	1	4	3	1	4
XXIII Verzekeringswezen				3	1	4	3	1	4
XXIV Overige bedrijven en vrije beroepen	24		24	53	9	62	77	9	86
XXV Onderwijs				8	3	11	8	3	11
XXVI Huiselijke diensten					62	62		62	62
Losse werklieden				4		4	4		4
Godsdienst	5		5	2	13	15	7	13	20
Totaal binnen Elten werkzaam	212	4	216	197	133	330	409	137	546

Tabel 165.

In een beroep in Duitsland werkzaam verdeeld naar de bedrijfsklassen.

Bedrijfsklasse		Duitsland: aantal		
		M	V	T
I	Aardewerk, glas, kalk, stenen	11		11
III	Boek- en steendrukkerijen	4		4
IV	Bouwbedrijven, etc.	68		68
V	Chemische nijverheid	2		2
VI	Hout, kurk, stro	4	1	5
VII	Kleding en reiniging	1		1
IX	Leder, wasdoek, rubber	2		2
XI-XIII	Metaalnijverheid	75	6	81
XVII	Voedings- en genotmiddelen	27	1	28
I-XVII	Totaal industrie	194	8	202
XVIII	Landbouwbedrijven totaal	10		10
	waarvan akkerbouw en veehouderij	4		4
	tuinbouw	6		6
	overige	—		—
XX	Handel	12	5	17
XXI	Verkeerswezen	11		11
	Duitse overheid en semi-overheidsbedrijven	35	1	36
	Duitse Spoorwegen	24		24
XXIV	Overige en vrije beroepen	5	6	11
XXV	Onderwijs	2		2
XXVI	Huiselijke diensten		6	6
XXVII	Losse werklieden	1		1
XXVIII	Godsdienst			
XXIX	Onbekende beroepen			
	Totaal in Duitsland werkzaam	294	26	320

Wat zijn primaire bestaansbronnen betreft is Elten dus voor ongeveer 73% afhankelijk van bestaansbronnen buiten het drostambt. Elten staat en valt met de mogelijkheid om zijn bewoners elders, buiten eigen grenzen, werkgelegenheid te verschaffen. De primaire bestaansmogelijkheden binnen Elten zelf zijn nauwelijks in staat een totale bevolking van \pm 1000 mensen (primaire en verzorgende beroeps personen, benevens diegenen, waarvoor zij kostwinner zijn) te dragen; de rest kan in Elten slechts bestaan, doordat honderden Eltenaren elders, dat wil zeggen in hoofdzaak en tot voor kort vrijwel volledig in Emmerik werk vonden. Dit betekent, dat door de grenscorrectie op 23 April 1949 een

barrière is gelegd tussen de bevolking van Elten en bijna 73% van haar bestaansbronnen, waarvan zij op dat ogenblik afhankelijk was. Dit is economisch gesproken een van de ernstigste consequenties van de grenscorrectie geweest, waarop wij nog nader terug zullen komen.

Par. 2. De primaire bestaansbronnen binnen Elten.

A. De Landbouw.

Wanneer wij ons in de eerste plaats wenden tot de in Elten zelf werkzame bevolking, treffen wij daar als belangrijkste en vrijwel enige primaire beroepsbevolking de in de landbouw

Tabel 16c.
In een beroep in Nederland buiten Elten werkzaam.

Bedrijfsklasse	Nederland: aantal.		
	M	V	T
I Aardewerk, glas, kalk, stenen	47		47
III Boek- en steendrukkerijen	2		2
IV Bouwbedrijven, etc.	39		39
V Chemische nijverheid	58	10	68
VI Hout, kurk, stro	2		2
VII Kleding en reiniging	1	5	6
IX Leder, wasdoek, rubber	20	6	26
XI-XIII Metaalnijverheid	35	1	36
XVII Voedings- en genotmiddelen	3	9	12
I-XVII Totaal industrie	206	31	237
XVIII Landbouwbedrijven totaal	4		4
waarvan akkerbouw en veehouderij	2		2
tuinbouw	2		2
overige	—		—
XX Handel		3	3
XXI Verkeerswezen	6		6
Nederlandse Spoorwegen	1		1
XXIV Overige en vrije beroepen	4	4	8
XXV Onderwijs	—	—	—
XXVI Huiselijke diensten		11	11
Totaal in Nederland buiten Elten werkzaam	221	49	270

Tabel 17.
Hoofdingeling van de in een beroep werkzame personen.

	Primair						Verzorgend			Totaal	
	In Elten			Forensen			M	V	T	Absoluut	In %
	M	V	T	M	V	T					
Landbouw	150	4	154	14	—	14	—	—	—	168	14,8
Industrie	8	—	8	400	39	439	96	23	119	566	50
Overige	54	—	54	101	36	137	101	110	211	402	35,2
Totaal	212	4	216	515	75	590	197	133	330	1136	100

werkzamen aan. De landbouw is, wat de gebruikte oppervlakte cultuurgrond betreft, vrij stabiel, aangezien de ontginning gedurende de laatste vijftig jaren van geen betekenis is geweest. Practisch alle bruikbare landbouwgrond is reeds bezet. Allereerst volgt hier een indeling

van de bedrijven naar de bedrijfsgrootte en de verdeling van bouwland, grasland en tuingrond.

De indeling in klei- en zandbedrijven, die wij in tabel 19 hebben gegeven, is uiteraard een globale, aangezien er verschillende bedrijven zijn, die zowel zand- als kleigrond in gebruik

Tabel 18.
Landbouwbedrijven, verdeeld in grootte klassen.

ha	1-5	5-10	10-20	20-30	30-40	40-50	> 50
Klei	4	3	1	—	1	1	3
Zand	44	10	13	6	2	1	—

Tabel 19.
Verdeling oppervlakte bouwland, grasland en tuingrond in ha.

	Klei	Zand	Totaal
Bouwland .	108	290	398
Grasland . .	188	232	420
Tuingrond .	1	8	9

hebben. Deze categorie is zoveel mogelijk ingedeeld bij de grondsoort, waarvan de oppervlakte overweegt. Reeds eerder wezen wij er op, dat een gedetailleerde bodemkartering ontbreekt, zodat bij twijfelgevallen de hier gegeven indeling eventueel nog voor herziening vatbaar is. Dat wij hier uitdrukkelijk een onderscheid hebben willen maken tussen de landbouw op de verschillende grondsoorten, spruit voort uit de principieel verschillende bedrijfsstructuur, die wij respectievelijk op klei- en zandgrond aantreffen. Dit verschil is grotendeels een gevolg van de natuurlijke factoren, die wij reeds in hoofdstuk I besproken hebben. Deze maken, dat het rivierkleigebied wat bedrijfsvorm en maatschappelijke structuur betreft, geheel aansluit aan het ten westen er van gelegen Nederlandse rivierengebied, terwijl het zandgebied daarentegen op deze punten aan het ten oosten van Elten gelegen Nederlandse gebied aansluit. Hoe zeer wij het rivierkleigebied als een afzonderlijke eenheid moeten zien, blijkt ook wel uit het feit, dat het nog tot 1933 onder de naam Grondstein-Steinward een aparte gemeente vormde met een totaal aantal inwoners van 50. Daarbij had het zijn eigen burgemeester en gemeenteraad. In het navolgende zullen wij dan ook het landbouwbedrijf op de klei en het zand afzonderlijk bespreken.

Het landbouwbedrijf op de rivierklei.

Uitgezonderd enkele kleine bedrijven vlak bij Laag-Elten, vinden wij in de polder Grondstein slechts grote bedrijven. Deze beide groepen van bedrijven zijn organisch met elkaar verbonden.

Aan de ene kant stelt de kleine boer zijn arbeidskracht ter beschikking van de grote, terwijl aan de andere kant de grote boer hem hulp verleent bij het bewerken van zijn land door hem paarden ter beschikking te stellen, die uiteraard op een klein bedrijf van 1 à 2 ha niet aanwezig kunnen zijn. Deze verhoudingen, waarbij de kleine boeren een belangrijke bron van arbeidskracht vormden voor het grote bedrijf, waren in het verleden in geheel Westfalen algemeen. Zoals wij in de voorgaande paragraaf reeds gezien hebben, is dit in later tijd, toen deze kleine boeren als metselaars in grote getale naar het industriegebied trokken, van veel minder belang geworden. Inwonende knechten uit Nederland namen hun plaats in. Toen deze er na 1945 niet meer waren, had men aanvankelijk nog geen moeilijkheden, aangezien door de grote woestingen de industrie nog niet op gang was gekomen. Daarbij kwam, dat ten gevolge van de algemene slechte voedselsituatie het werken op een boerderij uit dat oogpunt bezien al aantrekkelijk was. Na de correctie kwamen de Nederlandse landarbeiders hier weer terug. Echter niet meer in zo grote getale als vóór de oorlog. De eerste reactie op het plotseling geplaatst worden in de Nederlandse loon- en prijsverhoudingen was, dat men op het personeel ging bezuinigen. De lonen waren hoger en de prijzen veel lager dan men in Duitsland tot het tijdstip van de grens-correctie gewend was geweest. Gevolg van een en ander was, dat, terwijl de mechanisatie hier eerst nog onbekend was, nu steeds meer boeren er toe over gaan om een tractor aan te schaffen.

Het bedrijf is een gemengd bedrijf, waarbij de nadruk valt op de veeteelt. Uitgezonderd wat granen en zoete lupinen voor zaadteelt, worden alle akkerbouwgewassen op het bedrijf zelf als veevoeder gebruikt. Tabel 20 geeft een overzicht van de in het jaar 1948/1949 verbouwde gewassen.

Wij zien hieruit, dat de granen met ongeveer twee derde een belangrijke plaats in het bouwplan innemen, terwijl de hakvruchten maar matig vertegenwoordigd zijn. Een algemeen toegepaste vruchtvolgving is hier:

- voederbieten c.q. aardappelen
- tarwe
- haver
- wintergerst met klaver als ondervrucht
- klaver
- haver.

Tabel 20.
Akkerbouwgewassen op de klei, uitgedrukt in ha.

wintertarwe . . . 15	consumptie-	
winterrogge . . . 19	aardappelen . . . 4	
wintergerst . . . 8	voederbieten . . . 13	
zomergerst . . . 3	groenvoeder . . . 2	
haver 9	koolzaad 1	
gemengde granen 12	klaver en lucerne . 11	
	zoete lupine 5	
<i>Totaal</i> 66		36

Men heeft zeer veel last van onkruid. Het geringe percentage hakvruchten werk dit al in de hand, terwijl bovendien de moderne onkruidbestrijdingsmethoden in granen hier nog niet worden toegepast. Het feit, dat de polder bij hoge waterstanden van de Rijn regelmatig overstroomt, en daarbij in aanmerking genomen de slechte afwatering, waardoor het land nog lang nat blijft, is ook een ongunstige factor. Verder bevat de grond, zoals ook in de Betuwe het geval is, zeer veel herikzaad. Dit komt in de grond tot zeer grote diepte voor en behoudt zijn kiemkracht voor een vrijwel onbeperkte duur.

Wat het gebruik van kunstmest betreft, het was niet mogelijk hierover voldoende nauwkeurige gegevens te verkrijgen. Aan de hand van de omzet in 1947 van de aan- en verkoopvereniging hier ter plaatse hebben wij echter een globale schatting kunnen maken. Wij kunnen echter niet meer geven dan een gemiddelde per ha cultuurgrond in het gehele drostambt, de zandgrond dus inbegrepen.

Tabel 21.
Kunstmestverbruik herleid tot kg zuivere stikstof, fosforzuur en kali per ha.

	Elten	Nederland
N	18,-	49,-
P ₂ O ₅	13,5	56,4
K ₂ O	21,5	62,-

In tabel 21 hebben wij de betreffende cijfers van Elten vergeleken met die van Nederland en wij zien hier dus direct uit, hoeveel lager het

verbruik in Elten is. Terwijl dus het stikstof- en kaliverbruik ongeveer een derde is van het Nederlandse gemiddelde, is het fosforzuurverbruik nog minder. Wij hebben niet de indruk, dat dit lage kunstmestverbruik te wijten is aan schaarste van meststoffen en dat vermoedelijk het verbruik vóór de oorlog zelfs minder geweest is. Het is dan ook wel begrijpelijk, dat de opbrengsten van akkerbouwgewassen voor onze begrippen laag te noemen zijn.

Aan het weiland wordt maar weinig aandacht besteed. Het is verdeeld in grote kavels van 5 tot 6 ha, en moderne beweidingmethoden zijn er, alhoewel deze ook in Duitsland wel bekend zijn en tijdens de oorlog ook wel werden gepropageerd, nog niet toegepast. Veel weiland is laag gelegen en op zure grond en levert dus een lage opbrengst van slechte kwaliteit gras.

Er bestaat wel veel belangstelling voor de rundveefokkerij. Men was aangesloten bij de „Rheinische Verband für Tieflandrinderzucht”, waar ook een stamboek werd gehouden. Friese stamboekdieren vormden het uitgangsmateriaal voor de fokkerij. Tengevolge van de oorlog ging echter een groot deel van de veestapel hier verloren. Zodoende was men na 1945 gedwongen nogal wat vee aan te kopen, dat van mindere kwaliteit was. De gezondheidstoestand van de veestapel laat dan ook zeer veel te wensen over. Slechts 40 à 50% is t.b.c.vrij. De gemiddelde melkopbrengst per koe per jaar bedraagt 2500 à 3000 liter met een vetgehalte van ruim 3%. Vetweiderij komt nog steeds voor, maar is vroeger van veel grotere betekenis geweest. Dit spreekt nog uit de naam van de onder Lobith aan de linkerzijde van de Oude Rijn gelegen Ossenwaard.

Tabel 22.
Veebezetting van de landbouwbedrijven op de klei 1949.

	Melk- en kalf- koeien	Stieren	Mestvee	Jongvee >1 j.	Kalve- ren <1 j.	Totaal
Aantal	130	4	28	100	72	334

De samenstelling van de veestapel in tabel 22 is niet een geheel zuivere maatstaf voor de bepaling van de veedichtheid. Wij moeten hier ook nog rekening houden met het feit, dat nogal wat boeren van de zandgrond hun vee in de Grondsteinse polder hebben ingeschaard. Houden

wij hiermede rekening, dan komen wij op een veebezetting van 2,2 stuks rundvee per ha grasland. Dit is dus nog iets hoger dan gemiddeld in Nederland, maar wij moeten hierbij bedenken, dat de hoeveelheid jongvee hier op het ogenblik abnormaal groot is. Het aantal melk- en kalfkoeien is ongeveer 1 per ha, hetgeen voor Nederland ook het normale cijfer is.

De paardenfokkerij heeft hier al van ouds in het centrum van de belangstelling gestaan. Ook in dit opzicht vertoont de landbouw hier een grote overeenkomst met die in de Betuwe. Tot omstreeks het begin van deze eeuw was er een belangrijke export van paarden uit deze streek naar Thüringen en Saksen. Een overblijfsel hiervan zijn nog de stallen bij het station te Elten, waar deze paarden enige tijd in quarantaine moesten staan. Deze export heeft reeds lang opgehouden te bestaan. Doch alhoewel de fokkerij veel aan betekenis heeft verloren, is zij nog niet geheel verdwenen. De hoge prijzen in Duitsland in de jaren na de oorlog vormden hiervoor een stimulans.

Aan de varkensfokkerij wordt wel iets gedaan, maar zij is over het geheel genomen van weinig betekenis. Vóór de oorlog leverde zij de biggen voor de kleine boeren en zelfverzorgers binnen Elten. Kippen worden slechts voor eigen gebruik gehouden.

De meeste boerderijen zijn al 80 à 90 jaar oud en verkeren in een zeer slechte staat van onderhoud. Ook de open kapschuren maken een vervallen indruk. Wanneer de polder onder water komt te staan, blijft alleen de kunstmatige hoogte, waarop de boerderij is gebouwd, vrij van water. Zodoende kan dus alleen op deze heuvel gebouwd worden en staan de gebouwen dicht opeen. Met de inventaris is het al even slecht gesteld als met de gebouwen. Al meer dan tien jaar is er van vernieuwing praktisch geen sprake geweest en nu voor hen de mogelijkheid om nieuwe werktuigen aan te schaffen ruimschoots bestaat, hebben de boeren hiervoor niet de middelen.

Vrijwel alle boerderijen zijn pachtboerderijen. Het noordelijke gedeelte van de polder, het eigenlijke Grondstein, is al sinds eeuwen in één hand, oorspronkelijk als leen, respectievelijk van de graven van Gelder en van Kleef. Al tweehonderd jaren lang is het nu in het bezit van de familie Von Hymmen te Bonn. De pachten zijn niet hoog en staan op $\pm f$ 60,— per ha.

Samenvattende zien wij dus, dat deze bedrijven op een lager peil staan dan de overeenkomstige bedrijven in Nederland, hetgeen waarschijnlijk voor een belangrijk deel op rekening gesteld kan worden van de grotere bescherming van staatswege, die de Duitse landbouw steeds gehad heeft. Terwijl de Nederlandse boer met zijn veredelde landbouwproducten onbeschermd op de wereldmarkt moest concurreren, had de Duitse boer zijn afzet in eigen land, waardoor de druk tot rationalisatie van de productie bij hem veel minder was. Nu Elten bij Nederland gekomen is, is men plotseling in andere en voor deze boeren veel ongunstiger omstandigheden gekomen en zal men, teneinde zich staande te houden, op korte termijn het bedrijf op Nederlandse leest moeten schoeien.

Wanneer wij hier in het kort de maatregelen, die getroffen moeten worden om dit doel te bereiken, de revue laten passeren, dan komt in de eerste plaats de verbetering van de afwatering, waardoor een belangrijke bodemverbetering tot stand kan komen. Wij willen er in dit verband ook nog op wijzen, dat het sluiten van de Lobithse overlaat, hetgeen in een nabije toekomst te verwachten valt, voor de polder Grondstein grote voordelen zou opleveren. Daardoor zou men van de geregeld terugkerende overstromingen bevrijd zijn. Men heeft hiervan alleen maar nadeel, aangezien het over de zomerkade stromende water geen vruchtbaar slib meebrengt.

Door een groter verbruik van kunstmest, een effectievere onkruidbestrijding en het kiezen van de juiste rassen, zal men ook een grotere opbrengst van de landbouwgewassen per ha kunnen bereiken. Ook aan het weiland kan nog veel meer zorg worden besteed. Stikstofbemesting op grasland komt hier niet voor en silo's zijn onbekend. De melkproductie kan opgevoerd worden door het fokken van een hoger producerende en gezonde veestapel, die volgens de principes van de moderne voedingsleer wordt gevoederd.

De varkenshouderij is zeker nog voor uitbreiding vatbaar. Ook aan fruitteelt kan gedacht worden, aangezien de meeste grond in de polder hiervoor bij uitstek geschikt is en van dezelfde kwaliteit als de beste gronden in de Betuwe. Dat wij hier toch praktisch geen boomgaarden aantreffen, komt voornamelijk, omdat men het nu eenmaal niet gewoon was in deze streek en er ook geen interesse voor had. Als nevenomstandigheid kan nog gelden, dat, wan-

neer bij overstroming tevens vorst optreedt, schade aan de bomen zou kunnen worden toegebracht.

De bedrijven op de zandgrond.

Zoals uit de tabel van de bedrijfsgrootte reeds blijkt, is het zandbedrijf overwegend kleinbedrijf. De bedrijven beneden de 5 ha vormen bijna 60% van het totaal. Hieronder volgen weer de verbouwde gewassen en de veebezetting (tabel 23 en 24).

Tabel 23.
Akkerbouwgewassen op de zandgrond, uitgedrukt in ha.

wintertarwe	18	aardappelen	33
winterrogge	83	voederbieten	26
zomerrogge	3	koolrapen-knollen . .	5
wintergerst	4	landbouwwortelen . .	4
zomergerst	2	rode klaver	7
haver . . .	19	groenvoeder	18
menggranen	52	zoete lupine (zaaizaad)	13
<i>Totaal</i>	<i>181</i>		<i>106</i>

Tabel 24.
Veebezetting van de landbouwbedrijven op de zandgrond 1949.

	Melk- en kalf- koeien	Stieren	Mestvee	Jongvee >1 j.	Jongvee <1 ja.	To- taal
Aantal	254	7	7	144	70	482

Wat de eigendomsverhoudingen betreft kunnen wij slechts een globaal beeld geven. Van de grotere bedrijven zijn die in het dorp gelegen, over het algemeen in eigendom en de andere gepacht. Bij de kleinere bedrijven is de toestand gewoonlijk zo, dat de boerderij en een klein stukje grond eigendom zijn en dat men er grond heeft bijgepacht. Het gevolg hiervan is, dat men zijn grond dikwijls door het gehele Eltense veld verspreid heeft liggen. De meeste grond is in handen van in Elten woonachtige particulieren, terwijl ook de kerk en het drostambt nog enig grondbezit hebben. De pachten variëren al naar de kwaliteit van de grond tussen f 30,— en f 45,— per ha.

Wij hebben hier te doen met twee typen van bedrijven, namelijk een groep van ruim 20 bedrijven, die gemiddeld 20 ha groot zijn en

daarnaast 44 bedrijven, kleiner dan 5 ha. De grotere bedrijven zijn typisch gemengde zandbedrijven met bouwland op de hoger gelegen grond en weiland op de laagst gelegen, meestal iets drassige grond. Voor een deel bestaan zij uit de zeer oude landbouwnederzettingen, zoals Groot- en Klein Sassenrik, Rietbroek en Voorthuizen, die wij in hoofdstuk I reeds bespraken. Tevens vallen hier ook onder de in het dorp staande boerderijen, die dus hun land ver van huis hebben liggen. Dan vinden wij nog een aantal bedrijven, die een overgang vormen tussen dit grote bedrijf en het kleine bedrijf en die in karakter het meest met het grotere overeenkomen. De kleine bedrijven liggen hoofdzakelijk in het Eltense veld verspreid. Wij vinden hier alleen bouwland. Voor zover de daar gevestigde boeren weiland hebben, is dit elders gelegen. De akkerbouwgewassen zijn de normale, die wij op de zandgrond aantreffen, rogge, haver, menggranen en verder aardappelen, voederbieten en wat groenvoedergewassen. Dat in tabel 23 ook nog wintertarwe voorkomt, is een gevolg van het feit, dat enkele op het zand gevestigde boeren ook nog een perceel op de rivierklei in gebruik hebben. Een bepaalde vruchtwisseling wordt niet gevolgd en de kwaliteit van de grond leent er zich dan ook meestal niet voor, daar de keus van de gewassen hierdoor zeer beperkt wordt. Rogge wordt dikwijls meermalen achtereen verbouwd. Als bijzonder staaltje willen wij nog vermelden, dat een boer hier acht jaar achter elkaar op hetzelfde perceel voederbieten verbouwd. Wat de opbrengsten betreft, hebben wij hier nog minder houvast dan bij het rivierkleigebied. In de eerste plaats is er een zeer grote variatie in de kwaliteit van de grond en in de tweede plaats wisselen de oogsten zeer sterk naar gelang er meer of minder regen valt in de voorzomer, waarvan men op deze zeer doorlatende grond in het bijzonder afhankelijk is. In het algemeen kunnen wij zeggen, dat de opbrengsten bijzonder laag liggen. In droge jaren kan bijv. de aardappeloogst totaal mislukken. Bij de veebezetting op de zandbedrijven, die in tabel 24 is gegeven, moeten wij weer rekening houden met het feit, dat vele veehouders in het geheel geen of te weinig grasland in gebruik hebben en dus hun vee of althans een deel er van elders inscharen. Deze factor in aanmerking genomen vinden wij hier een lagere bezetting dan op de rivierklei, namelijk totaal stuks rundvee per

ha grasland 1,7 en melk- en kalfkoeien per ha 0,8. De hoeveelheid jongvee is hier ook veel geringer; gevolg van het feit, dat veel kleine veehouders alleen 1 of 2 melkkoeien houden en geen jongvee. De houders van de kleine bedrijven van 1 à 2 ha en minder oefenen dit bedrijf gewoonlijk als nevenberoep uit en zijn daarnaast meestal metselaar of fabrieksarbeider. Zij vormen tevens de categorie kleine veehouders zonder grasland, die dus hun vee elders moeten inscharen. Vóór de oorlog gebeurde dit op de op Nederlands gebied gelegen Marsweide, op de geschiedenis waarvan wij hier iets verder willen ingaan. Reeds sinds onheugelijke tijden zijn er aan het inscharen van vee op de Marsweide privileges verbonden geweest voor de kleine boeren en dagloners in Elten. Oorspronkelijk was zij eigendom van de abdij. De kleine veehouders hadden voorrangrecht bij de inscharing, waarvoor zeer lage tarieven waren vastgesteld. Voorrang werd verleend aan de veehouders met één koe, waarna pas de anderen aan de beurt kwamen. Bovendien moesten deze laatsten een hoger bedrag per koe betalen. Dat de inscharingsgelden steeds lager waren dan elders, sproot voort uit de aan dit bezit verbonden voorwaarde, dat uit de opbrengst van de inscharingsgelden slechts de grondlasten en andere exploitatiekosten mochten worden toegemaakt. Bij de verbeurdverklaring van de goederen van het stift in 1811 kwam de Marsweide in handen van een Nederlandse eigenaar, Baron von der Renne. Deze eerbiedigde echter de bestaande voorrechten ten aanzien van de inscharing door Eltense ingezetenen en voor zover het de Eltenaren betrof, bleef de toestand dus zoals zij was. In 1906 werd de Marsweide door de gemeente Elten aangekocht en ondergebracht in de „Von der Renne”-stichting. Tevens werden toen de rechten van de kleine veehouders ten aanzien van de inscharing op de Marsweide vastgelegd in statuten. Wij zien dus, dat wij hier te maken hebben met een eeuwenoude traditie, die in 1945 werd onderbroken, toen de Marsweide als Duits bezit in Nederland werd verbeurd verklaard en onder het Beheersinstituut kwam, die deze aan Nederlandse boeren verpachtte. Hierdoor werd de categorie kleine veehouders, die hun vee altijd op de Marsweide hadden ondergebracht, zwaar getroffen. Niet alleen moesten zij nu elders het volle pond betalen, maar ook waren zij gedwongen verder

van huis te gaan. De Marsweide is vlak bij Laag-Elten gelegen en velen moesten nu in de noordelijkste punt van de Grondsteinse polder tegen Babberik aan hun koeien gaan melken. Voor het inscharen van een koe betaalt men nu f 80,—, terwijl het inscharingsgeld op de Marsweide laatstelijk slechts 40 Mark bedroeg. Nu in het ontwerp-Grenscorrectiewet de teruggave van de thans onder beheer staande publiekrechtelijke en privaatrechtelijke eigendommen in uitzicht gesteld wordt, bestaat er kans, dat eerlang de oude toestand weer hersteld zal worden. Dit is in dit geval ook wel wenselijk, aangezien het een steun in de rug zou betekenen voor een bevolkingsgroep, die het tengevolge van de grenscorrectie het zwaarst te verduren heeft gekregen, hetgeen in het hiernavolgende nog zal blijken.

De paardenbezetting is 1 paard op 7,2 ha. Lang niet alle kleine bedrijven hebben een paard en velen werken samen. Het houden van varkens en kippen, dat zo kenmerkend is voor het Nederlandse kleine bedrijf op de zandgrond is hier van geringe betekenis. Het grootste aantal geregistreerde mestvarkens is voor huisslaching bestemd. Ook het aantal kippen, dat men houdt, is niet veel groter dan men voor eigen gebruik nodig heeft. Slechts op drie bedrijven is de kippenhouderij van belang, waarvan twee inmiddels als vermeerderingsbedrijf erkend zijn.

Een belangrijk onderdeel van het bedrijf van een aantal boeren vormt ook de aspergeteelt. De totale oppervlakte asperges bedraagt 4 ha verdeeld over een kleine 15 bedrijven. Hoewel dus absoluut niet van zo grote betekenis, betekent toch de aspergeteelt in het kader van deze kleine bedrijfjes een bron van inkomsten, die niet gemist kan worden. Samen met de opbrengst van de melk en eventueel andere producten dekt zij de geldbehoefte van het bedrijf.

Van ouds was het afzetgebied voor de kleine boeren de stad Emmerik en in vroeger jaren, omstreeks het begin van deze eeuw, ging de kleine boer van het Eltense veld met een beetje groenten, achter zijn huis gekweekt, wat appels en peren van zijn enkele fruitboom, wat eieren en een pondje boter, met een kruiwagen naar Emmerik om het daar aan de man te brengen. En alhoewel de omstandigheden sinds die tijd veranderd zijn, is er toch principieel geen wijziging in de organisatie van de afzet gekomen. Het transport werd gemoderniseerd en door

samenwerking van de producenten gecombineerd, maar de markt te Emmerik bleef als het afzetgebied voor hun producten bestaan. Deze weinig gecompliceerde gang van zaken had in dit geval door de hierop afgestemde bedrijfsvorm voor beide partijen zowel consument als producent zijn voordelen. De consument kreeg zijn producten vers en relatief goedkoop, doordat de tussenschakel van de handel werd overgeslagen. Dit laatste voordeel gold ook voor de producent, die op deze wijze een hogere prijs kon bedingen dan bij levering aan de handel. Bovendien vielen hiermede voor hem weg de nadelen, verbonden aan de kleine hoeveelheden, die hij had aan te bieden, terwijl ook de eisen, gesteld aan kwaliteit en uniformiteit van het product minder waren dan levering aan de handel met zich mee zou brengen. Door de grens-correctie werden deze mensen plotseling van hun natuurlijk afzetgebied afgesneden, daar een directe export in het kader van het kleine grensverkeer niet mogelijk is. Export kan alleen geschieden via de veiling door erkende exporteurs. Men is nu in aanraking gekomen met de veel meer ingewikkelde afzetorganisatie, zoals die in Nederland bestaat. Ook deze vraagt zijn beloning, terwijl het algemene prijsniveau van de landbouwproducten in Nederland lager is, zodat het aandeel, dat de boer tenslotte voor zijn producten ontvangt, aanmerkelijk minder is dan wat hij gewend was. Daarbij was men volkomen ingesteld op de Duitse smaak en kwaliteitseisen, waardoor de prijs van hun producten ook nog beneden het al relatief lage Nederlandse prijsniveau blijft. Doordat men in het seizoen 1948/1949 zijn kosten had gemaakt op basis van de verhoudingen in Duitsland en toen na de correctie de verkregen producten op een markt, waar de verhoudingen zo geheel anders lagen, moest afzetten, heeft men met verlies gewerkt. Dit is voor deze bedrijven door de precaire toestand, waarin zij toch al verkeerden, funest. Verschillende omstandigheden maakten, dat zij economisch toch al zeer zwak stonden. De meeste van deze boeren zijn in de oorlog in dienst geweest en het gevolg hiervan was, dat de toch al arme grond sterk verwaarloosd werd. Pas in de loop van 1946/1947 keerden de meesten van hen terug. Kort daarna in Juni 1948 kwam de geldhervorming, die hen van alle eventueel nog aanwezige reserves en van hun bedrijfskapitaal beroofde. Nadere

bijzonderheden over deze geldhervorming komen in het volgende nog ter sprake. Verder had men ook nog al wat oorlogsschade aan de gebouwen, terwijl met de evacuatie in 1944 veel vee verloren ging. Tengevolge van de correctie valt men nu buiten iedere regeling voor vergoeding van oorlogsschade. Na 23 April 1949 zijn er in Duitsland uitkeringen gedaan uit het speciale Grenslandfonds, waar het nu bij Nederland behorende gebied vanzelfsprekend buiten viel, terwijl men ook niet in aanmerking kwam voor een uitkering van Nederlandse zijde. Het volkomen gebrek aan bedrijfskapitaal is de belangrijkste handicap bij de aanpassing van deze bedrijven aan de Nederlandse omstandigheden. Immers voor het verhogen van de productiviteit van deze bedrijfjes, hetgeen voor hun voortbestaan van essentieel belang is, is investering, zij het van bescheiden bedragen, noodzakelijk. Wij hebben hier bijv. op het oog het uitbreiden van hokruimte voor de varkens- en kippenhouderij en het uitbreiden van de rundveestapel, onder meer, opdat de bedrijven daardoor meer stalmest ter beschikking hebben, die zo noodzakelijk is voor het herstel en het behoud van de bodemvruchtbaarheid. Ook kan in dit verband nog van belang zijn de invoering van wisselbouw, namelijk de aanleg van een kunstweide met beperkte duur, die dus na een aantal jaren weer gescheurd wordt, waarna het land weer als akkerland in gebruik komt. Het zou dus wenselijk zijn, dat men deze boeren tegemoet komt door op enigerlei wijze voor hen de mogelijkheid te scheppen om crediet op gemakkelijke voorwaarden te verkrijgen.

De ontvankelijkheid voor voorlichting is goed. Men gedraagt zich niet passief en verzoeken om voorlichting komen uit het eigen initiatief van de boeren voort. Men staat hier ook niet vreemd tegenover, aangezien er vóór de correctie een levendig contact bestond met de landbouwwinterschool te Haldern, waar veel Eltense boeren hun opleiding genoten. Ook nu zijn er nog enkele boerenzoons, die deze cursus volgen. Een van de eerste resultaten van de voorlichting is, dat verschillende boeren zich hebben aangesloten bij de Vereniging voor Kunstmatige Inseminatie te Zeddam, een maatregel, die van belang is speciaal in verband met de slechte gezondheidstoestand van de veestapel, die reeds eerder ter sprake kwam.

Naast het eigenlijke boerenbedrijf staat de

grote groep van ± 250 zelfverzorgers, die allemaal een varken houden, wat kippen en een schaap en gemiddeld 20 are grond in gebruik hebben.

Er is één pluimveemester, tevens groothandelaar in pluimvee, die kippen, ganzen en eenden houdt. Ook voor deze man waren de economische gevolgen van de correctie aanvankelijk niet gunstig. Bij de bekende schaarste in Duitsland vonden zijn producten daar gretig aftrek. Daarbij komt, dat de Nederlandse smaak anders is ingesteld en men ganzen gewoonlijk alleen met Kerstmis eet, zodat hij wel enige moeite heeft gehad met de afzet. Nu hij weer kan exporteren, zijn hiermede de moeilijkheden opgelost.

Uit de totale oppervlakte bij de tuinbouw in gebruik zijnde grond van 9 ha, waarbij ook de 4 ha asperges inbegrepen zijn, blijkt al wel, dat de tuinbouw hier van geringe betekenis is. Groenten worden gekweekt op vier bedrijven, waaronder één betrekkelijk groot bedrijf van bijna 4 ha. Dit bedrijf beoefent in hoofdzaak vollegrondscultuur, waarnaast men slechts de beschikking heeft over wat plat glas voor het trekken van plantmateriaal. Dan zijn er nog enkele bedrijven met warme kassen, die zich op sierteeltproducten toeleggen en wel snijbloemen, potplanten en aspergegroeën. Wat de groenten betreft was Emmerik vóór de oorlog het belangrijkste afzetgebied. Behalve vanuit Elten werd de groentevervoering van Emmerik verzorgd door de andere omliggende plaatsen, Hüthum, Borghees, Vrasselt en ook Kleef. In de jaren na de oorlog tot aan de geldhervorming in 1948 kon men zijn producten volledig in Elten zelf kwijt. Dit was echter een abnormale toestand, veroorzaakt door smokkelarij en zwarte handel, waardoor het geld gemakkelijk rolde. De geldhervorming maakte hieraan een abrupt einde. Aangezien ook Emmerik als afzetgebied sterk in betekenis was achteruitgegaan — het had immers nog niet de helft van het aantal inwoners van vóór de oorlog — werd de groente naar de veiling Moers bij Kleef gebracht, vanwaar ze aan het Roergebied werd geleverd. Voor de afzet van bloemen en potplanten was men al van ouds op het Roergebied ingesteld. Met plaatsen als Gelsenkirchen en Duisburg had men vaste relaties. Door de grenscorrectie werd men van zijn traditionele afnemers afgesneden. Alleen de kweker van aspergegroeën kan nog blijven exporteren, voor de andere tuinders zijn echter de moeilijkheden en bezwaren aan export ver-

bonden te groot. Zij zullen hun afzet dus moeten overschakelen op Nederland. Dit brengt echter met zich mede, dat men ook aard en kwaliteit van zijn producten aan het nieuwe afzetgebied zal moeten aanpassen. De tuinbouwvoorlichtingsdienst, wiens hulp men uit eigen initiatief heeft ingeroepen, verricht nuttig werk om hen in de wereld van de Nederlandse tuinbouw wegwijs te maken. De tuinbouwvoorlichting acht het voor het renderend maken van deze bedrijven noodzakelijk, dat men zich toelegt op primeurs, terwijl verder het kiezen van goede variëteiten en het gebruik van goed zaad van belang is. Aangezien voor bloemen en potplanten van hieruit geen lonende afzetmogelijkheden te vinden zijn, zal dit bedrijf moeten overgaan tot het kweken van tomaten en andere kasgroenten. Wat de teelt onder glas betreft, zijn de toekomstverwachtingen niet ongunstig. Wat de vollegrondscultures betreft is men hier echter in een ongunstige positie ten opzichte van de Nederlandse tuinbouwcentra, aangezien de grond hier niet zo in alle opzichten voor de tuinbouw geschikt is. Men heeft vóór, dat men over het algemeen warme en dus vroege grond heeft, maar daar tegenover staat, dat men vooral ook in het Eltense veld zeer veel last van nachtvorst heeft en dat de grond zeer doorlatend en slecht vochthoudend is. Men moet dus zeer veel gieten, hetgeen speciaal voor diegenen, die het water van het gemeentelijk waterleidingbedrijf betrekken, te grote kosten met zich mede zou kunnen brengen voor een renderende cultuur. Er bestaat voor het door de tuinders benodigde bedrijfswater geen speciaal gunstig tarief. Een nader onderzoek naar de bodemkundige geschiktheid van de betreffende percelen als tuinbouwgrond zal ten aanzien van de levensvatbaarheid van deze bedrijfjes een beter inzicht kunnen verschaffen. De teelt van asperges staat eigenlijk los van de tuinbouw en wordt, zoals wij reeds eerder vermeldden, door een vijftiental kleine boeren op kleine schaal beoefend. In 1949 heeft men bij de afzet, evenals de andere tuinders, moeilijkheden gehad. Deze kwamen voornamelijk voort uit de onbekendheid met de mogelijkheden en de organisatie van de afzet en het gebrek aan handelsrelaties. Het is echter wel te verwachten, dat naarmate men in Nederland beter thuisraakt, deze moeilijkheden mede met behulp van de tuinbouwvoorlichtingsdienst zullen worden opgelost.

Elten telt twee coöperaties, die in verband met de landbouw besproken dienen te worden; de Raiffeisenbank en de Coöperatieve Zuivel-fabriek. De Raiffeisenbank werd in 1895 gesticht op initiatief van dokter Robbers. Deze huisarts, die in 1913 overleed, heeft voor Elten op velerlei gebied en in het bijzonder op het terrein van de landbouw, baanbrekend werk verricht. Hij trok zich speciaal het lot van de kleine boeren aan en wist, door op het door hemzelf geëxploiteerde landbouwbedrijf proeven met kunstmest te nemen, het algemeen gebruik hiervan ingang te doen vinden. Met de door zijn toedoen opgerichte bank beoogde hij de kleine boeren het daarvoor benodigde bedrijfskapitaal te verschaffen en tevens door middel van het verstrekken van hypotheeken het deze mensen mogelijk te maken een boerderijtje en wat grond in eigen bezit te verwerven. De bank verschafte een hypotheek van 2500 tot 3000 Mark, die door een wekelijkse betaling van 5 Mark in de loop van 30 jaar werd afgelost. Het werkgebied van de bank strekte zich uit over het gehele Amt Elten en omvatte dus behalve het tegenwoordige drostambt ook de gemeenten Hühthum en Borghees. Zij is een coöperatie met beperkte aansprakelijkheid en gesticht op grond van de Duitse wet op de coöperaties. De leden zijn ieder aansprakelijk tot een bedrag van DMk 500,—. Geleidelijk aan heeft zij echter haar arbeids-terrein uitgebreid en is haar taak veel omvattender geworden, doordat zij ook aan personen, die niet in de landbouw werkzaam zijn, crediet verschaft, hetgeen tot uiting komt in de samenstelling van haar leden (tabel 25).

Tevens werd later een aan- en verkoopvereniging voor de landbouw opgericht, die ook in de coöperatie werd ondergebracht. Dit onderdeel is vooral sinds 1935 tot ontwikkeling gekomen. De totale goederenomzet was in 1938 RMk 22.000,— en in 1947 RMk 158.000,—. Wij kunnen deze cijfers natuurlijk niet zonder meer vergelijken, aangezien de prijzen der goederen in deze twee jaren aanmerkelijk verschilden.

Als enige instelling op het gebied van het geldwezen in Elten diende zij tevens als spaarbank en was een belangrijke schakel in het geldverkeer tussen de leden. Alleen leden komen in aanmerking voor credieten. Niet-leden kunnen echter wel gebruik maken van de andere faciliteiten van de bank.

Tabel 25.

Indeling van de leden van de Raiffeisenbank naar de beroepen.

	Aantal	In per- centen
Landbouwers	79	20
Kooplieden	18	4
Ambacht en industrie	65	17
Ambtenaren	42	11
Arbeiders en gepensioneerden	179	48
	383	100

Haar geldomzet bedroeg in 1932 ruim 1.000.000 RMk en in 1947 ruim 3.500.000 RMk. Vóór de geldhervorming in 1948 was het gezamenlijke bedrag der spaargelden 1.750.000 RMk. Op het ogenblik bedraagt het totaal der ingelegde spaargelden ± f 50.000,—. Men ziet hieruit hoe groot het effect van de geldhervorming op de geldhoeveelheid is geweest.

Op 6 Juni 1948 moesten alle Reichsmarken worden ingeleverd, waarvoor dan de nieuwe geldeenheid de Duitse mark werd terugbetaald. Voor iedere RMk 1.000,— kreeg men DMk 60,— terugbetaald, 6% dus, terwijl bovendien nog $\frac{1}{2}$ % op een geblokkeerde rekening werd gezet. Voor het totale geblokkeerde bedrag kreeg de bank dan staatspapieren met een rente van 3%. Als overgangsmaatregel kon de bevolking per hoofd RMk 60,— tegen DMk 60,— inwisselen. Degenen, die een tegoed bij de bank hadden, moesten voor deze DMk 60,— echter RMk 600,— betalen. Tevens werd aan alle bedrijven ten behoeve van hun kas nog op dezelfde voorwaarde DMk 60,— per werknemer verstrekt. Voor de tegoeden op de spaarbank gold ook de omrekeningskoers van $6\frac{1}{2}$ %; 6% als vrij beschikbaar geld, terwijl nog $\frac{1}{2}$ % geblokkeerd werd tot 1952 met een rente van $2\frac{1}{2}$ %. Men begrijpt hieruit, dat juist de kleine man met weinig onroerend bezit door deze maatregel het zwaarst werd getroffen. Een verder gevolg was, dat de rente van de kort-lopende credieten ten behoeve van de landbouw zeer hoog gesteld werden, namelijk op $8\frac{1}{2}$ %, terwijl zij daarvóór ± 5% bedroegen. Speciaal voor de boeren komen de gevolgen van deze geldhervorming nog sterker tot uiting sinds de correctie, aangezien de bedrijven zich nu gesteld zien voor het moeilijke vraagstuk van de aanpassing aan Nederland,

terwijl zij zich nog niet hebben kunnen herstellen van de gevolgen van de geldhervorming.

Op het ogenblik is de Raiffeisenbank aangesloten bij de Centrale Boerenleenbank te Utrecht en voor wat betreft haar afdeling aanden verkoop van landbouwproducten bij het Centraal Bureau te Rotterdam.

De coöperatieve zuivelfabriek is in 1912 opgericht, eveneens op grond van de Duitse wet op de coöperaties. Zij is een coöperatie met onbeperkte aansprakelijkheid en telt 26 leden, waaronder een vereniging van melkproducenten, die weer uit 73 leden bestaat. De leden van de coöperatie hebben ieder een aandeel van DMk 300,—. De vereniging van melkproducenten wordt hoofdzakelijk gevormd door de categorie van kleine boeren, die wij reeds eerder bespraken. Een duidelijk beeld van de verhoudingen geeft tabel 26, waarin wij de veehouders gerangschikt hebben naar het aantal koeien, dat zij houden. In de categorie met minder dan 4 koeien vallen twee derde van het aantal veehouders met één derde van het aantal koeien. De melk wordt niet door de fabriek afgehaald en de boeren brengen dus allen zelf hun melk naar de fabriek toe. Deze is gevestigd in een — in verhouding tot de hoeveelheid verwerkte melk — groot en ruim gebouw. De inrichting en machines voldoen aan redelijke eisen.

Tabel 26.

Verdeling van de veehouders naar het aantal koeien, dat zij houden volgens de Juni-inventarisatie van 1949.

Aantal koeien per veehouder	Aantal veehouders	Aantal koeien
1	23	23
2	21	42
3	19	57
4	7	28
5	4	20
6	2	12
7	1	7
8	1	8
9	2	18
10 en meer	10	169

In normale jaren bedraagt de totale hoeveelheid verwerkte melk ruim 1.000.000 liter. In de winter wordt 50% als consumptiemelk geleverd,

30% wordt tot boter verwerkt en 20% tot kaas. In de zomer wordt voor ieder van deze drie doeleinden een derde van de melk gebruikt. De grootte van de fabriek, de wijze, waarop het bedrijf wordt gevoerd en de onderlinge verhouding van de door haar afgeleverde producten stemt overeen met hetgeen de zuivelfabrieken uit de Rijnprovincie te zien geven. In het aangrenzende Herwen vinden wij nog een gelijksoortige fabriek, die blijkens haar aard ook mede onder de invloed van de ontwikkeling in de Rijnprovincie heeft gestaan. Een overzicht van de totale verwerkte melk in de laatste jaren geeft tabel 27.

Tabel 27.

Op de zuivelfabriek verwerkte hoeveelheid melk.

Jaar	Verwerkte hoeveelheid melk in liters	Vetgehalte	Aantal melkkoeien
1937	1,4	3,168	—
1938	1,5	3,16	527
1939	1,3	3,189	411
1940	1,1	3,06	411
1941	1,2	3,16	432
1942	1,2	3,137	—
1943	1,2	3,13	476
1944	1,1	3,07	493
1945	0,36	3,00	306
1946	0,57	2,97	—
1947	0,4	—	346

Opvallend is daarin een zeer sterke daling in de jaren na de oorlog. Deze is slechts voor een klein deel te verklaren uit de verminderde productie tengevolge van de oorlogsomstandigheden, maar goeddeels op rekening te schrijven van het feit, dat meer dan de helft van de beschikbare melk niet aan de fabriek geleverd werd, maar in de zwarte handel verdween. Deze toestand duurde voort tot aan het tijdstip van de grenscorrectie, toen door het verdwijnen van de zwarte markt alle melk weer aan de fabriek geleverd werd. Vóór die tijd was de zwarte prijs nog 1 DMk per liter. Uit de cijfers blijkt wel, dat het gemiddelde vetgehalte laag lag en na de oorlog tengevolge van de reeds besproken achteruitgang van de kwaliteit van de veestapel nog minder werd.

Op de kwaliteit van de afgeleverde producten werd toezicht gehouden door het „Milch- und

Fettwirtschaftsverband Rheinland-Westfalen". Deze instelling, die wij enigszins met ons bedrijfschap voor zuivelproducten kunnen vergelijken, gaf ook voorschriften voor de productie en trad op als bemiddelende instantie voor het uitvoeren van steunmaatregelen. Tijdens de oorlog trad hiervoor het „Landesernährungsamt" te Bonn in de plaats. De boter- en kaascontrôle wordt nu door de Nederlandse boter- en kaascontrôlestations uitgevoerd, waarbij men er rekening mee houdt, dat voor de overschakeling op de hogere Nederlandse kwaliteitseisen enige tijd vereist is. De afzet van boter en kaas geschiedde voorheen aan de zuiveltopcoöperatie de „Verkaufsverein rheinischer Molkereien" te Krefeld. Op het ogenblik geschiedt de afzet van de boter naar de „Gelders-Overijsselse verkoopvereniging", terwijl de kaas geleverd wordt aan „de Producent" te Gouda. Voor de toekomst is nog wel enige stijging van de omzet te verwachten en wanneer de veestapel op een hoger peil gekomen is, zal men toch in ieder geval de in 1938 bereikte productie van 1.500.000 liter kunnen evenaren. Een zeer gunstige factor in verband met de afzetmogelijkheden ook voor de toekomst is, dat men reeds op het maken van kaas is ingesteld. De markt voor kaas is namelijk sinds de oorlog belangrijk gunstiger dan die voor boter.

Ongeveer 600 ha, dat is een derde van de oppervlakte van het drostambt, wordt door bos ingenomen. Het bestaat uit twee vrijwel gesloten complexen in het zuiden en in het noorden van Elten. Hiervan is 97% naaldhout en 3% loofhout. Dat dit bos nog betrekkelijk jong is blijkt uit het feit, dat het land, waarop het staat, de naam draagt van respectievelijk Hoge en Lage heide. In de eerste helft van de vorige eeuw waren hier uitgestrekte heidevelden. Op deze heide werden de schapen van de Eltense ingezetenen door een schaapherder gehoed. Na 1850 wordt echter steeds meer bos aangeplant en dit gaat nog voort tot het begin van deze eeuw. De Eltense arts, dokter Robbers, heeft ook op dit terrein zeer verdienstelijk werk verricht en zelf veel nieuwe bossen aangelegd. Door het bebossen van de heide is vanzelf ook het houden van schapen van veel minder belang geworden. In het geheel worden nog 200 schapen gehouden, voor het belangrijkste deel door de kleine boeren en zelfverzorgers, die ieder één of twee schapen houden voor eigen gebruik. Het bos heeft er

belangrijk toe bijgedragen Elten als recreatieoord aantrekkelijk te maken en in de ontwikkeling van het vreemdelingenverkeer heeft het dan ook een grote rol gespeeld.

De oorlog heeft echter zware schade aan de opstanden toegebracht. In de eerste plaats door artillerie-bombardementen en in de tweede plaats door vellingen op grote schaal. In 1946 werd dit gebied door de Britse bezettingsautoriteiten toegewezen aan de Nederlandse staat voor houtkap, die speciaal bestemd was om de behoefte aan mijnhout te dekken. Verder wordt het bos ook nog doorsneden door de tijdens de oorlog aangelegde aardebaan voor de nieuwe autoweg. Het resultaat van dit alles is, dat van de 600 ha nog slechts 300 ha over zijn. Van herbebossing is praktisch geen sprake geweest en er zijn zelfs nog kapvlakten van vóór de oorlog, die woest liggen of met opslag van acacia's zijn begroeid. Dit is, gezien de omstandigheden, ook zeer begrijpelijk. In een normaal goed geleid bosbedrijf geschiedt de houtkap geleidelijk. De opbrengst van het gevelde hout moet voor een groot deel als kapitaal worden beschouwd, dat in de vorm van nieuwe aanplant weer in het bedrijf geïnvesteerd moet worden. Ieder jaar wordt een stuk gekapt en opnieuw ingeplant. Dit is echter de ideale gang van zaken, die slechts verzeenlijkt kan worden, wanneer men een betrekkelijk groot bosbezit heeft met opstanden van opklimmende ouderdom. Het is dan ook wel duidelijk, dat het in enkele jaren verloren gaan van de helft van het bos, zoals dat hier in Elten het geval is, op zichzelf al ongewenst is. Daarbij komt nog, dat de eigenaars voor dit hout praktisch geen vergoeding gekregen hebben, hetgeen voor hen dus niet alleen een inkomstenderving over een groot aantal jaren is, doch tevens een zeer groot kapitaalverlies betekent en wel juist kapitaal, dat bestemd was om daarmee de nieuwe aanplant te kunnen financieren. Wat is namelijk gebeurd? Eerst ging een deel van het bos door oorlogshandelingen verloren. De schade, hierdoor opgelopen, bedraagt volgens een schatting door officiële Duitse instanties in 1945 uitgevoerd, ruim RMk 227.000,—. Bij deze registratie is het echter gebleven. Uitkering van schadevergoeding is hier niet op gevolgd. Daarna werd in 1946 door de Nederlandse staat een belangrijke oppervlakte gekapt. Dit hout kostte ± f 19,— per m³ op stam en moest door Nederland

in dollars worden betaald. De eigenaars kregen hiervoor een vergoeding van ± RMk 15,— per m³. Dit geld werd echter vlak vóór de geldhervorming uitbetaald, zodat men geen gelegenheid meer heeft gehad het nog vóór die tijd te investeren. Het aldus nog liquide geld slonk daardoor tot 6% plus ½% geblokkeerd geld. Rekenen wij nu dit resterende bedrag om tegen de koers van f 0,80 per DMk, die op het tijdstip der correctie gold, dan blijft dus als uiteindelijke vergoeding voor de eigenaars over het luttele bedrag van f 0,72 per m³ hout. Terwijl dus de Nederlandse staat voor het hout op stam f 19,— per m³ betaalde, kregen de eigenaars uiteindelijk slechts f 0,72 per m³. Ook in dit geval ging dus het kapitaal tenslotte geheel teloor, terwijl tevens van een belangrijke winstderving gesproken kan worden. Een herbebossing door de eigenaars uit eigen middelen is dan ook uitgesloten te achten. Het is om verschillende redenen van belang te achten, dat tot herbebossing wordt overgegaan. In de omstandigheden, waarin ons land verkeert, is het niet verantwoord productiemogelijkheden braak te laten liggen. Alleen al uit een oogpunt van productie is het gewenst deze herbebossing uit te voeren. Bovendien zal hierdoor Elten in grote mate aan betekenis winnen als recreatieoord, iets waaraan in Nederland een toenemende behoefte bestaat. Voor de financiering zal echter nog een oplossing gevonden moeten worden. Eén voorbehoud moet nog gemaakt worden. Voordat men tot een dergelijke investering op lange termijn over kan gaan, moet het natuurlijk vast staan, dat de grenscorrectie inderdaad ook definitief wordt.

Tot slot geven wij nog een gedetailleerd overzicht van het aantal in de landbouw binnen Elten werkzaam (tabel 28).

Het aantal in het bedrijf werkende zoons, dat hun vader zal opvolgen, is hier zeer gering. Dit geheel in tegenstelling met de toestand, zoals die op de zandgrond in Nederland en wel speciaal bij de katholieke boeren bestaat. Er zijn dan ook verschillende bedrijven in Elten aan te wijzen, waar geen opvolger aanwezig is. Zoals wij reeds eerder opmerkten, is de boerenbevolking sterk verouderd, hetgeen wij nog kunnen illustreren met de gemiddelde leeftijd van de zelfstandige boeren, die hier 57 jaar is, terwijl bijv. in Groesbeek de gemiddelde leeftijd van de boeren

52 bedraagt, hetgeen al aan de hoge kant is¹⁾. Een kleine berekening kan nader aantonen, dat inderdaad het aantal medewerkende zoons, die dus eventueel in aanmerking komen om hun vader als bedrijfshoofd op te volgen, te gering is om de openvallende plaatsen in te nemen. Nemen wij aan, dat een boerenzoon gemiddeld op vijftienjarige leeftijd in het ouderlijk bedrijf komt, gemiddeld op dertigjarige leeftijd zelfstandig boer wordt en gemiddeld op vijf en zestigjarige leeftijd door overlijden of om andere redenen zijn werkzaamheid als zodanig een eind neemt, dan staat gemiddeld tegenover vijftien jaar werkzaamheid in het bedrijf van de vader, vijf en dertig jaar werkzaamheid als zelfstandig boer en zal dus ieder jaar 1/35 van de zelfstandige boeren moeten worden vervangen door één van de medewerkende zoons. Tegenover 68 zelfstandige boeren zouden dus moeten staan $15/35 \times 68 = 29$ medewerkende zoons. In feite zijn er twintig, dus negen te weinig, een situatie, die van die op onze zandgronden zeer sterk afwijkt.

Tabel 28.

Indeling van de in de landbouw werkzaam naar de sociale positie en de aard van het bedrijf.

Zelfstandige boeren	68
Zoons, werkzaam op het bedrijf van de vader	20
Broers en andere familieleden van het bedrijfshoofd	5
Landarbeiders	35
Zelfstandige tuinders	9
Tuinbouwarbeiders	9
Pluimveemester	1
Arbeiders pluimveemesterij	2
Bosarbeiders	2
Totaal	151

B. Overige primaire bestaansbronnen binnen Elten.

Primaire industrie ontbreekt hier zoals gezegd volledig. In het verleden zijn hier wel enkele kleinere industrieën gevestigd geweest, maar die zijn intussen verdwenen. Dit waren onder meer een tweetal jamfabrieken, waarvan er

¹⁾ L.E.I. rapport no. 94 betreffende een Landbouw-Economisch Streekonderzoek in de gemeente Groesbeek.

een — een Nederlandse onderneming — gevestigd was in de oude voormalige Franciscaner kloosterkerk en de andere in een fabrieksgebouw op de Hooiberg. De eerste, die in de oorlog zwaar beschadigd werd, dient tegenwoordig als opslagplaats en de fabriek op de Hooiberg staat nog steeds leeg. Deze fabrieken werkten alleen maar in het winterseizoen. Aangezien hier vooral bij de bouwvakarbeiders nogal wat seizoenswerkloosheid optrad, was dit voor beide zijden gunstig. Aan de ene kant werd de seizoenswerkloosheid bestreden en aan de andere kant had men betrekkelijk goedkope arbeidskrachten. De belangrijkste reden echter, waarom de betrokken Nederlandse ondernemer zijn fabriek hier vestigde, was, dat het accijns op de suiker, een belangrijke grondstof voor dit bedrijf, in Duitsland lager was dan in Nederland. De halfbewerkte producten werden uit Nederland aangevoerd. Bij de toenemende deviezenmoeilijkheden verdween hij dan ook weer. De andere, Duitse, onderneming werd in 1939 stilgelegd. Dat hier vroeger geen industrie gevestigd werd, ligt wel voor de hand, aangezien Emmerik voor industrievestiging veel gunstiger voorwaarden bood, alleen al door zijn ligging aan de Rijn met een uitstekende haven. Bovendien was er in Elten geen direct overschot aan arbeidskrachten, aangezien die door de Emmerikse industrie werden aangetrokken en de afstand voor hen geen bezwaar was. In hoeverre is de situatie nu veranderd door de grenscorrectie? Het onderhouden van relaties met Emmerik is veel moeilijker geworden. Zal Elten nu wel industrie aantrekken? Interessant is een vergelijking in dit opzicht met de aangrenzende Nederlandse gemeenten. Zoals wij gezien hebben, vertoont Elten grote overeenkomst met de gemeente Bergh, wat betreft het aantal beroeps-personen, dat buiten de gemeente zijn werk heeft. Ondanks het feit echter, dat vele werknemers uit Bergh op vrij grote afstand van hun woongemeente werken en dus bij eventuele vestiging van industrie binnen hun eigen gemeente zeker geneigd zouden zijn hier te gaan werken, is toch de industrievestiging in deze plaats minimaal. In het naburige Ulft onder de gemeente Gendringen echter, is een belangrijke industrie gevestigd. De daar aanwezige industrie ligt aan de Oude IJssel. Dit geval illustreert nog eens de conclusie, die men kan trekken, als men in het algemeen de verspreiding van de

industrie nagaat, namelijk dat de aanwezigheid van arbeidskrachten op zichzelf geen aantrekkingskracht voor de industrie vormt en dat in het algemeen de arbeiders de industrie volgen en niet omgekeerd¹⁾. De industrie zoekt de economisch meest gunstige vestigingsplaats. Slechts wanneer een groot arbeidsoverschot in een bepaalde streek leidt tot lage lonen, zal het op de industrie aantrekkingskracht uitoefenen. In deze streek echter zullen de bedrijven dan nog weer zoeken naar die plaatsen, die secundaire voordelen als goede verkeersligging enz. bieden. Een toestand als na de bevrijding, toen door de combinatie van schaarste aan arbeidskrachten en woningtekort de industrie tijdelijk genoodzaakt was de arbeidskrachten op te zoeken, behoort tot de uitzonderingen. Nemen wij verder in aanmerking, dat industrievestiging in Nederland in het algemeen slechts langzaam voortgang maakt, dan is het duidelijk, dat men, zeker zo lang de correctie nog niet definitief is, niet naar Elten zal komen. Zodra de grenscorrectie definitief is en deze handicap dus niet meer bestaat, is een vestiging van industrie op bescheiden schaal niet onmogelijk. Een belangrijke industrievestiging, die aan het overgrote deel van de beroepsbevolking werk zou kunnen geven, lijkt echter weinig waarschijnlijk.

Tot het jaar 1924 was hier, zoals wij reeds eerder hebben vermeld, een kweekschool voor onderwijzers gevestigd, welke 200 leerlingen telde, die in het dorp op kamers woonden. Deze brachten nogal wat geld in de plaats, evenals de categorie ambtenaren. Dit waren er ruim 100, hoofdzakelijk douane-beambten, terwijl ook de ambtenaren van de „Amtsverwaltung” voor Elten, althans voor een deel, als „primair” konden worden beschouwd. Zij werden immers betaald uit de inkomsten van het Amt, waarvan het merendeel uit Hühthum afkomstig was tengevolge van de daar gevestigde industrie.

Een niet onbelangrijke bron van inkomsten kan gelegen zijn in het vreemdelingenverkeer. De Elterberg met zijn schitterende vergezichten en de sporen van zijn oude geschiedenis, benevens de prachtige bosrijke omgeving, hebben al van ouds toeristen tot zich getrokken. TOLLENS heeft er zelfs een lofdicht op gemaakt.

Het vroegere gemeentebestuur is ook ten

¹⁾ Prof. Dr E. W. HOFSTEE. Economische ontwikkeling en bevolkingsverspreiding. Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, Januari 1950.

aanzien van de bevordering van het vreemdelingenverkeer zeer actief geweest. Het heeft indertijd van de „Kurortklimakreisstelle Rheinland” de officiële erkenning als „Kurort” gekregen. Dit slechts nadat een diepgaande studie was gemaakt over het klimaat van Elten, waarvan de resultaten in een lijvig rapport werden vastgelegd. In de conclusie van dat rapport wordt aan Hoog-Elten een zeeklimaat toegeschreven, dat een geneeskrachtige uitwerking zou hebben. Als meest geëigende tijd voor een kuur wordt de periode van half April tot half October aangegeven. Het hotel op de berg draagt dan ook de naam van „Kurhotel”.

Ook in de toekomst kan het vreemdelingenverkeer voor Elten een bron van inkomsten blijven. In het afgelopen jaar is het dat zeker geweest, zonder dat men zich daar speciaal voor behoefde in te spannen. Wanneer het nieuwe er af is, zal men het toeristenbezoek actief moeten bevorderen. Het herstel van het „Kurhotel” is al een stap in die richting. Ook het herstel van de bossen is in dit verband van betekenis.

Behalve het vreemdelingenverkeer is ook het doorgaande verkeer langs de weg naar Duitsland voor de hotels in Laag-Elten van belang. Dit is al zeer lang zo geweest. Een van de grote herenhuizen aan de Markt draagt nog het opschrift „Logement Het Oude Posthuis”. Honderd jaar geleden nog was dit de plaats, waar de postkoets van Amsterdam naar Keulen van paarden wisselde. De grote weg heette dan ook de Keulse baan.

Tenslotte willen wij nog opmerken, dat de relatieve betekenis van het vreemdelingenverkeer als bron van bestaan niet overschat moet worden. GROENMAN ¹⁾ heeft voor de gemeente Renkum berekend, welk percentage van de totale beroepsbevolking direct of indirect in het vreemdelingenverkeer een bestaan vindt. Hij komt dan in totaal op 5%. In de tot de gemeente Renkum behorende plaatsen, namelijk Renkum, Heelsum, Oosterbeek en Doorwerth kunnen naar schatting 1.000 tot 1.200 gasten worden ondergebracht, hetgeen naar rato voor Elten ongeveer 200 zou betekenen. De logiesgelegenheid is hier echter beperkt en waarschijnlijk voor niet meer dan de helft van dit aantal toereikend, zodat men het hier hoofdzakelijk van de dagjesmensen moet hebben. Het percentage van diegenen, die in het vreemdelingen-

verkeer een bestaan vinden, zal voor Elten in dezelfde orde van grootte liggen, maar vermoedelijk lager zijn dan in Renkum.

Par. 3. De verzorgende beroepen en bedrijven.

Enkele opmerkingen over de in de plaatselijk verzorgende sector werkzame beroepspersonen mogen thans volgen. Tabel 29 geeft hiervan een overzicht.

Tabel 29.

Indeling van de in de plaatselijk verzorgende sector werkzame beroepspersonen.

	M	V	T
Ambacht	96	23	119
Handel	28	21	49
Raiffeisenbank . . .	3	1	4
Vrije beroepen en overige bedrijven	56	10	66
Onderwijs	8	3	11
Huiselijke diensten .	—	62	62
Losse werklieden . .	4	—	4
Godsdienst	2	13	15
<i>Totaal</i>	197	133	330
In procenten van de beroepsbevolking	21,5	63	

Dit is een vrij normale samenstelling. Het percentage is echter zeer laag. De door Prof. HOFSTEE ²⁾ berekende percentages van plattelandsgemeenten in Groningen schommelen grotendeels tussen 25 en 35%. Wij kunnen dit lage percentage opvatten als een symptoom van geringe welvaart, immers hoe lager het primaire inkomen is, hoe lager ook het percentage der verzorgende bevolkingsgroep, die hierop moet steunen zal zijn. Wij kunnen nog aannemen, dat misschien de nabijheid van Emmerik hier van invloed is, namelijk doordat Emmerik een deel van de verzorgende functie van Elten voor zijn rekening neemt.

¹⁾ Prof. Dr S. GROENMAN. De bestaansbronnen der gemeente Renkum. Practische onderzoekingen op Sociaal-Economisch en Planologisch gebied. B 2, 1946.

²⁾ Prof. Dr E. W. HOFSTEE. Het sociaal-economisch onderzoek der Noordelijke economisch technologische organisatie.

Opvallend is het grote aantal vrouwen onder ambacht gerangschikt. Dit zijn allen naaisters. De helft van de vrouwen, die onder handel staan, zijn weduwen en ongehuwde vrouwen, die in hun onderhoud voorzien door een winkeltje te drijven. Dertien R.K. zusters werken in het ziekenhuis.

De winkels vertonen vanzelfsprekend typisch het karakter van die van een kleine plaats. Een groot aantal winkeltjes, waar men de meest grote verscheidenheid van artikelen kan kopen. Aan een rapport van de Bedrijfsgroep Detailhandel Gelderland ontlene wij enkele gegevens:

Al dan niet gecombineerd met een van beide of beide andere soorten van bedrijf worden uitgeoefend de:

detailhandel in	64 bedrijven
ambacht in	59 bedrijven
andere soort van bedrijven in	25 bedrijven.

Voor wat betreft de detailhandel zijn er slechts negen bedrijven, die zich vrijwel uitsluitend met een speciale tak van detailhandel bezig houden. Deze zijn als volgt verdeeld:

aardappelen, groenten, fruit .	2
brandstoffen	1
melk, boter, kaas en eieren	2
tabak	1
textielwaren	3

9

Het hotel- en cafébedrijf is moeilijk als plaatselijk verzorgend of primair te classificeren, aangezien het beide functies tegelijk vervult. Voor ieder afzonderlijk bedrijf verschilt de verhouding van deze twee weer. Er zijn 7 hotels en 11 café's. Het aantal bedrijven, dat in hoofdzaak als primair kan worden beschouwd is betrekkelijk gering. Of dit al of niet het geval is hangt nauw samen met de meer of minder gunstige ligging voor het toeristenverkeer. De gunstige plaatsen zijn de Markt en de Elterberg, waar samen 2 hotels en 2 café's gevestigd zijn.

Tenslotte een opmerking over het effect van de correctie op de uitkomsten van de bedrijven. De grote stroom van toeristen, die, zij het in afnemende mate, nog tot October voortduurde, heeft het hotel- en cafébedrijf geen windeieren gelegd. Men merkt dit reeds dadelijk op aan de

voortvarendheid, waarmee herstelwerkzaamheden werden verricht en nieuwe inventaris wordt aangeschaft.

De middenstand was direct na de correctie reeds met Nederlandse waren bevoorraad. Qualiteit en quantiteit der consumptiegoederen werden met één slag op het Nederlandse peil gebracht. Daarnaast maakte men echter tevens kennis met de verordeningen en voorschriften, waaraan de handel in Nederland is gebonden. Men was wel tevreden over de omzet, die sterk steeg, maar staarde zich blind op de lagere winstmarge. Deze factor is natuurlijk wel belangrijk voor de verdeling van het reële inkomen tussen de verzorgende en de primaire groep, maar van veel groter belang is het totaal reële inkomen van de primaire groep. De gestegen koopkracht, veroorzaakt door de lagere Nederlandse prijzen, gold voor iedereen, dus ook voor de middenstand zelf. Er vond echter ook een nominale verhoging van het inkomen plaats. Vele arbeiders, die nu in Nederland een goed betaalde betrekking hebben, hadden vóór die tijd geen of minder goed betaald werk. Voor de zeer grote groep in Duitsland werkzamen gold voor de omrekening van hun loon de zeer gunstige koers van f 0,80 voor de DMk. Bovendien is deze groep tengevolge van de devaluatie een automatische loonsverhoging van 10% in de schoot gevallen, doordat de DMk minder devalueerde, zodat de koers nu f 0,90 bedraagt.

Par. 4. De in Duitsland werkzamen.

Op het ogenblik zijn nog ruim 300 mensen in Duitsland, in hoofdzaak in Emmerik, werkzaam. Op 23 April 1949 waren het er ongeveer 200 meer. Deze laatste categorie werkt op het ogenblik in Nederland. Voor de indeling volgens de bedrijven van de beroepspersonen, die in Duitsland werken, zij verwezen naar tabel 16b, blz. 35.

Hieruit blijkt, dat de industrie met twee derde van het totaal de eerste plaats inneemt. Nog zestig personen zijn werkzaam bij de Duitse overheid of semi-overheidsbedrijven. In de landbouwsector zijn er nog enkele landarbeiders, twee zelfstandige tuinders en vier tuindersknechten, die in het aangrenzende Hüthum werken.

Van de Emmerikse industrie staan als werkgevers bovenaan de machinefabrieken. De daar werkzamen zijn over het algemeen geschoolde

krachten: bankwerkers, draaiers en lassers. Dan volgen de bouwbedrijven. Emmerik en Wesel zijn al vanouds centra van de bouwnijverheid in de Kreis Rees en Elten tevens traditioneel woonplaats van vele metselaars. De „Germania“-fabriek voor de verwerking van olie voor vet en zeep, dochteronderneming van de Unilever, is ook een belangrijke werkgever. Ook bij de Nederlandse firma Noury & Van der Lande zijn enkelen werkzaam. Dan zijn er nog wat steenfabrieksarbeiders in Hüthum bij de Nederlands-Duitse steenfabriek.

Par. 5. De in Nederland werkzamen.

Voor een overzicht van de per September in Nederland werkzamen, ingedeeld volgens de bedrijven, zij verwezen naar tabel 16c, blz. 36. Het blijkt, dat wij hier vrijwel uitsluitend met fabrieks- en bouwvakarbeiders te doen hebben, waarvan wij de belangrijkste groepen afzonderlijk zullen bespreken.

De grootste groep wordt ingenomen door mannelijke en vrouwelijke arbeiders bij de A.K.U. te Arnhem. Zij zijn allen tewerkgesteld als ongeschoolde arbeiders. Zij zijn afkomstig uit verschillende beroepen. De grootste groep wordt gevormd door arbeiders, eerder werkzaam bij de industrie in Emmerik, die allen geboren Eltenaren zijn. Dan zijn er nog een aantal afkomstig uit de landbouw en voor het overige zijn het, buiten enkele jongeren, die voorheen nog geen beroep uitoefenden, mensen, die nogal sterk wisselen van werkgever en beroep en geen sterke binding aan milieu of werk hebben. Een belangrijk percentage bestaat uit vluchtelingen uit Oost-Duitsland, ruim 15%. Van de totale bevolking maken de uit Oost-Duitsland afkomstige vluchtelingen nog geen 4% uit.

Op de steenfabrieken in de gemeente Herwen en Aerdt werken 47 mannen, waarvan slechts 12 van huis uit steenfabrieksarbeiders zijn. De rest komt uit een gehele serie van beroepen. Naast gewezen landarbeiders uit Elten vinden wij er hoofdzakelijk arbeiders uit de industrie in Emmerik. Op de scheepswerf te Lobith werken nog 10 vakmensen: bankwerkers en timmerlieden. Een kleine veertig bouwvakarbeiders hebben werk gevonden bij aannemers in de omliggende plaatsen. De 35 arbeiders in de metaalindustrie, die hoofdzakelijk werkzaam zijn in Doesburg en Doetinchem, zijn merendeels

geschoolde krachten, die hun vroegere werkkring in gelijksoortige industrieën in Emmerik hebben gehad. Bij de Turmac te Zevenaar zijn nog twee bankwerkers werkzaam. Een typisch verschijnsel is, dat de overschakeling van Duitse naar Nederlandse werkgevers in de eerste twee maanden na de correctie heeft plaats gehad; het meest nog in de allereerste tijd. Sinds Juli is er eigenlijk een stabiele toestand ontstaan. Uit het voorgaande blijkt, dat men waarschijnlijk reeds direct na de correctie een besluit heeft genomen om in Nederland te gaan werken of niet. In de eerste plaats zijn alle ongeschoolde krachten aangetrokken. Zij konden hier beter werk vinden dan in Duitsland en waren veel minder aan een bepaalde werkkring gebonden. Voor de vluchtelingen uit Oost-Duitsland en die in hun eigen beroep geen werk kunnen vinden, komt daarbij nog de factor, dat zij over het algemeen in de Westelijke zone niet zeer gezien zijn, gezien de daar thans heersende werkloosheid, waarvan de grote influx van vluchtelingen de belangrijkste oorzaak is. Factoren, die remmend werken op overgang naar Nederland van de thans nog in Duitsland werkende arbeiders zijn:

A. De binding aan het bedrijf. Velen zijn reeds lange jaren werkzaam bij dezelfde werkgever en het zijn dus vooral de ouderen, die er tegen op zien om hun tegenwoordige werkkring te verlaten, omdat zij daarmee vele voordelen, die zij door hun langdurig dienstverband verkregen hebben, zouden moeten opgeven. Wij moeten in dit verband ook niet uit het oog verliezen, dat het voor arbeiders boven de veertig jaar in het algemeen in Nederland in de laatste tijd al moeilijk is werk te vinden, speciaal bij ondernemingen met eigen pensioenfondsen. Voor werknemers boven de veertig jaar uit Elten geldt dit nog meer, aangezien zij ook in verschillende andere opzichten al in minder gunstige omstandigheden verkeren.

B. De verkeersligging. Emmerik ligt slechts 7 km van Elten af en er is een geregelde trein- en busverbinding, terwijl ook nog mensen per fiets gaan. Wanneer men echter in Nederland gaat werken, zal men meestal veel verder van zijn werk verwijderd zijn, van Arnhem 22 km, Doesburg 26 km en Doetinchem 17 km.

C. De loonregeling in Duitsland is geheel verschillend van die in Nederland. Men heeft wel minimumlonen, doch geen maximumlonen. Wel is er door de werkloosheid een ruim aanbod

van arbeidskrachten, zodat de lonen niet abnormaal hoog zijn. Omgerekend tegen de koers, zoals die voor het overmaken van lonen uit Duitsland geldt, oorspronkelijk f 0,80 en sinds de devaluatie in 1949 f 0,90, bedraagt het loon van een vakman f 0,90 tot f 1,10 per uur. Officieel kent men de 48-urige werkweek, doch hieraan wordt niet streng de hand gehouden. Vakarbeiders in de metaalindustrie komen op een weekloon van f 60,— tot f 70,— na aftrek van loonbelasting, die in Duitsland betaald wordt. Ongeschoolden komen na aftrek van loonbelasting ongeveer op f 40,—, hetgeen met Nederland weinig verschilt. Men zal dus in Nederland niet gemakkelijk méér kunnen verdienen. Bovendien valt er met de kleine smokkelarij altijd nog wel wat bij te verdienen.

D. Men is bang, dat men in Nederland onvriendelijk bejegend zal worden.

Wij hebben een enquête ingesteld bij verschillende Nederlandse fabrieken, waar Eltenaren werken, om gegevens te verkrijgen over het verloop van arbeidskrachten, over hun werklust, vakkennis en aanpassing aan het Nederlandse milieu. Het oordeel was onverdeeld gunstig. Van bij de A.K.U. werkzame arbeiders ligt de beoordeling in het algemeen boven het gemiddelde en het is speciaal de werklust, die geprezen wordt. Wat betreft de geschoolde arbeiders is men ook zeer tevreden over hun vakkennis. Interessant te vermelden is, het oordeel van de A.K.U. over de 37 meisjes, die daar in dienst zijn geweest. Het verloop was nogal groot, zodat er op het ogenblik nog maar 15 over zijn. Vermeld wordt echter, dat ook bij de Nederlandse meisjes het verloop zeer groot is. Allen hebben over het algemeen veel interesse voor het werk en hebben een sterk gevoel voor discipline. De Eltense meisjes hebben slechts weinig contact met de anderen. Het blijft een op zichzelf staande groep.

Zoals uit het voorgaande wel duidelijk is geworden, is het voor Elten een vraag van essentiële betekenis, hoe de mogelijkheden van het vinden van werk buiten de gemeentegrenzen zich in de toekomst zullen ontwikkelen. Vooralsnog behoeft men zich hierover geen al te grote zorgen te maken. Zo lang de grenscorrectie niet definitief is, zullen de Duitse autoriteiten de nog in Duitsland werkzame arbeidskrachten vermoedelijk alleen reeds uit propagandistische overwegingen hun werkgelegenheid niet ont-

nemen. Anders wordt het echter, wanneer Elten ter zijner tijd werkelijk volkomen Nederlands zou worden. Gezien ook de bestaande overbevolking in West-Duitsland en de daarmee noodzakelijk gepaard gaande blijvende werkloosheid, dient men er o.i. ernstig rekening mede te houden, dat men dan van Duitse zijde minder welwillend tegenover de dan Nederlandse arbeidskrachten zal staan en dus zal trachten deze af te schuiven. Elten moet er dan o.i. ook rekening mede houden, dat tenslotte zijn gehele bevolking vrijwel volledig in Nederland werk zal moeten vinden. Zo lang de toestand op de Nederlandse arbeidsmarkt blijft, zoals deze thans is, kan ongetwijfeld een belangrijk aantal Eltenaren zonder al te veel moeite hier worden ondergebracht. De gang van zaken na de correctie bewijst dit. De situatie wordt echter geheel anders, wanneer geleidelijk, zoals te verwachten is, in de nog bestaande behoefte aan arbeidskrachten is voorzien en ook in ons land de werkloosheid grotere omvang zal gaan aannemen. Elten ligt ver verwijderd van plaatsen in Nederland, die een arbeidsmarkt van enige omvang te bieden hebben (Arnhem, Doetinchem, Doesburg) en wanneer de daar gelegen bedrijven ter zijner tijd de mogelijkheid zien hun arbeidsbehoefte in de naaste omgeving te dekken, ligt het voor de hand, dat zij weinig neiging zullen vertonen om Eltense arbeidskrachten, waarvan het vervoer grote kosten met zich meebrengt, aan werk te helpen.

Par. 6. De regionale verzorging van Elten.

Zoals wij in het voorafgaande reeds hebben opgemerkt, was Elten van oudsher op Emmerik als regionaal verzorgend centrum aangewezen; wat men in Elten niet kon kopen, kocht men in Emmerik, terwijl men ook daar de diensten, die uiteraard alleen door een grotere plaats geboden kunnen worden, zoals betere ziekenhuisverpleging, ambachts- en middelbaar onderwijs en ontspanning vond. Na de correctie is hieraan reeds grotendeels een eind gekomen en geleidelijk zullen bij de definitieve grenswijziging deze relaties verder moeten afnemen. De vraag is, welke plaatsen in Nederland de taak van Emmerik als verzorgend centrum kunnen overnemen. Arnhem en Doetinchem zijn van Elten respectievelijk 22 en 17 km verwijderd, dus aanmerkelijk verder dan Emmerik. Een volledig

overschakelen van de verzorging op deze plaatsen biedt moeilijkheden, gezien de afstanden en het zal dan ook wel noodzakelijk blijken, dat in verschillende opzichten Elten zichzelf meer gaat voorzien door een iets verder gaande ontwikkeling van zijn middenstand. Ook de dichterbij gelegen plaatsen Zevenaar en 's-Heerenberg kunnen, zij het op beperkte schaal, centrumfuncties voor Elten vervullen. De afstand tot Zevenaar en 's-Heerenberg is ongeveer gelijk aan die tot Emmerik en vormt dus geen overwegend bezwaar. Wat 's-Heerenberg betreft, zal dit eerst mogelijk zijn na het tot stand komen van een rechtstreekse verbinding van deze plaats met Elten, welke thans nog ontbreekt. Het tot stand komen van deze weg is voor 's-Heerenberg ook om andere redenen al van belang. Wij kunnen het beschouwen als een natuurlijke aanvulling van het wegennet, als een consequentie van de grenscorrectie, die onder meerdere juist verkeerstechnische verbeteringen beoogde.

Par. 7. De niet-productieve inkomentrekkers.

Behalve door de in een beroep werkzamen, wordt er inkomen genoten door hen, die een pensioen of een andere geldelijke uitkering genieten. Daar deze inkomens mede een basis vormen voor het bestaan van de verzorgende bevolkingsgroep en het aandeel van deze inkomentrekkers in Elten o.a. als gevolg van de oorlog vrij groot is, worden zij hier afzonderlijk

genoemd. Tabel 30 geeft een overzicht, verdeeld naar de leeftijdsklassen van de gepensioneerden en invaliden.

Tabel 30.

De niet-productieve mannelijke inkomentrekkers, verdeeld naar de leeftijdsklassen.

	19—54 jaar	55—64 jaar	65 jaar en ouder	Totaal
Invaliden en gepensioneerden	10	20	92	122

De niet-productieve mannelijke inkomentrekkers boven de 19 jaar maken dus 8% uit van de totale mannelijke bevolking. Aan de oorlogsinvaliden en de overige pensioengerechtigden moeten volgens het Protocol van Parijs de desbetreffende Duitse autoriteiten de uitkeringen blijven uitbetalen. Om praktische redenen wordt de uitbetaling van de pensioenen overgenomen door Nederlandse instanties. Voorwaarde hiervoor is, dat van Duitse zijde overmaking van de daarmee overeenkomende wiskundige reserve ten spoedigste geschiedt. In verband met de geldhervorming van 1948 levert dit echter moeilijkheden op en de onderhandelingen zijn nog steeds gaande. Inmiddels worden de uitkeringen in de vorm van voorschotten uitbetaald.

HOOFDSTUK V.

WELVAART EN OVERHEIDSZORG.

Bepalend voor de welvaartstoestand van de bevolking is uit de aard der zaak in de eerste plaats haar economische positie, die in het voorgaande werd geschetst. Gezien het feit, dat de bevolking van Elten in de eerste plaats een arbeidersbevolking is en de landbouw, zoals bleek, op een niet al te hoog peil staat, is dienengevolge het welvaartspeil van de bevolking niet bijzonder hoog. Overigens was ook het feit, dat bijna alle fabrieken, waar ingezetenen van Elten werkten, buiten de grenzen van het „Amt” waren gelegen, een ongunstige factor. In het Duitse belastingstelsel dragen namelijk de plaatselijke industrieën belangrijk bij in de opbrengst van de belastingen van het „Amt”. Alle incidentele en locale welvaartsfactoren worden echter overschaduwd door de invloed van de economische ontwikkelingsgang van Duitsland als geheel. Sinds de eerste wereldoorlog zijn de omstandigheden eigenlijk steeds ongunstig geweest. Eerst krijgen wij als direct gevolg van de oorlog de inflatie, die de mensen van hun gespaarde geld berooft. Nauwelijks is men deze slag weer enigszins te boven gekomen, of het land wordt geteisterd door een zeer grote werkloosheid. Weliswaar krijgen wij dan tijdens het nazi-regime in zekere zin een opleving, die althans de werkloosheid doet verdwijnen, maar in wezen toch een ongezonde ontwikkeling is. Het Derde Rijk spendeert in de eerste plaats zijn geld aan bewapening, terwijl gelden voor woningbouw en overheidsvoorzieningen uit propagandistische overwegingen hoofdzakelijk naar de grote centra vloeien. Elten, in een uithoek van het rijk gelegen, heeft in die jaren wat dat betreft dan ook geen vooruitgang kunnen boeken.

De woningen zijn over het algemeen erg oud; de meeste huizen, in de kern van het dorp gelegen, zijn 100 à 200 jaar oud. Dat wij in een kleine plaats als Elten betrekkelijk veel grote herenhuizen aantreffen, staat nog in verband met de aanwezigheid van het adellijk jufferen-

stift, dat hier eertijds gevestigd was. Verschillende hieraan verbonden functionarissen woonden in Laag-Elten. In de loop van de negentiende eeuw werden nogal wat kleinere huizen gebouwd in een typisch Duitse stijl. Tussen de beide wereldoorlogen is er betrekkelijk weinig gebouwd. Van overheidswege werden nogal wat woningen geplaatst voor de douane en grenspolitie, die echter niet zeer fraai zijn. Verder werden nog enkele kleine woningen gebouwd aan de Zevenaarsestraat, de zgn. „Wahlsiedlung”. Dit zijn kleine huisjes van goedkope makelij. Alleen in Hoog-Elten werden kort vóór de tweede wereldoorlog verschillende goede woningen gebouwd, hoofdzakelijk door goed-ge situeerden uit Emmerik en Rees, die het wonen op de Elterberg verkozen boven dat in hun werkgemeente. De uitvoering van bouwwerken staat op een technisch laag peil en er is in het algemeen een grote achterstand in het onderhoud. Dit heeft zijn invloed doen gelden op het gehele aanzien van de plaats. De verveloze gevels en de als noodvoorziening uitgevoerde herstellingen zijn een afspiegeling van de armoede van het huidige West-Duitsland als geheel, in het kader waarvan Elten bovendien nog een van de minder welvarende delen was, waarvan wij de redenen reeds eerder hebben opgesomd. Dat dit gebrek aan onderhoud zuiver aan de slechte financiële toestand moet worden geweten, blijkt wel uit de voortvarendheid, waarmee speciaal diegenen, die tengevolge van het grote toeristenbezoek in de zomer van 1949 in betere financiële omstandigheden kwamen, onderhoudswerken en herstellingen lieten uitvoeren. Een ongunstige factor hierbij is, dat de nog in Duitsland wonende eigenaars van huizen wat betreft het onderhoud en het doen van herstellingen in dezelfde ongunstige omstandigheden als voorheen verkeren. Daarnaast is er nog een zeer belangrijke oorlogsschade.

Van herstel is sinds de oorlog nog niet veel gekomen. Hier en daar is met primitieve middelen

wat hersteld of opgebouwd, hetgeen vergemakkelijkt werd doordat aan bouwvergunningen niet streng de hand werd gehouden. Dat de huisvesting onder deze omstandigheden zeer veel te wensen overlaat, is vanzelfsprekend. Hoewel zij in vergelijking met vele andere plaatsen in Duitsland nog goed te noemen is, kunnen wij dit moeilijk als maatstaf aannemen. Hoe erg de toestanden daar op dit gebied zijn, is algemeen bekend. In 1948 woonden hier ongeveer 400 mensen meer dan op het tijdstip van de grenscorrectie, maar zelfs op dit laatste tijdstip waren er nog 360 samenwoningen, waarvan 240 ontoelaatbare. Veel mensen leven hier onder de meest primitieve omstandigheden, waarbij dikwijls het allernoodzakelijkste ontbreekt. De bouwwijze maakt, dat, speciaal bij de oudere huizen, licht en lucht in onvoldoende mate binnen kunnen dringen. Sanitair is vrijwel afwezig, terwijl de afvoer zeer primitief geregeld is. Het afvalwater van de huizen loopt door een buis onder het trottoir door op straat, zodat wij binnen de kom van het dorp een soort open riolering aantreffen. Wel is er beperkte riolering aanwezig. Deze is echter al zeer oud en voor normale afvoer niet geschikt. Huisvuil werd vóór de correctie niet opgehaald en moest door de inwoners zelf naar bepaalde verzamelplaatsen worden gebracht. Dit zijn alle voor de volksgezondheid ongunstige factoren en vermoedelijk ook wel een der oorzaken van de hoge kindersterfte.

Het Sint Martinusziekenhuis ter plaatse dateert reeds van 1860. Het tegenwoordige gebouw werd in het begin van deze eeuw gebouwd. Evenals dat in het algemeen het geval is, is ook hier het onderhoud verwaarloosd en de financiële toestand is zodanig, dat men daar ook thans niet aan kan denken. De outillage is naar Nederlandse maatstaven volstrekt onvoldoende, zodat het dan ook door de dienst van de Volksgezondheid als ziekenhuis werd afgekeurd. Voor de Eltenaren, die er de voorkeur aan geven in hun eigen ziekenhuis verpleegd te worden en die nu op andere ziekenhuizen in de omgeving zijn aangewezen, betekent dit een grote teleurstelling, hetgeen een symptoom is van het feit, dat men zich in Nederland nog niet direct thuis voelt.

Zolang de grenscorrectie nog niet definitief is, geschiedt de electriciteitsvoorziening vooralsnog door de Duitse maatschappij, die dit ook voor-

heen verzorgde. De straatverlichting heeft door de oorlog sterk geleden en verkeerde bij de overname nog in dezelfde desolate toestand als in 1945. De watervoorziening geschiedt door het gemeentelijk waterleidingbedrijf, dat in 1933 werd gesticht en zowel Laag- als Hoog-Elten van water voorziet. Het net strekt zich echter niet buiten de kom van het dorp uit. Het bedrijf lijkt op zichzelf rendabel. Evenwel hebben afschrijving en reservering voor vernieuwing niet plaats gehad. Vernieuwing zal in de naaste toekomst aan de orde komen, aangezien het buizenet door sterke ijzerafzetting bijna verstopt is, terwijl ook de bron in de loop der jaren geleden heeft. Het leveren van een grotere hoeveelheid water uit deze bron, dan thans wordt gebruikt, wordt dan ook niet mogelijk geacht. Reeds in 1948 heeft het toenmalige gemeentebestuur plannen gemaakt om de capaciteit van het bedrijf te vergroten door het maken van een nieuwe bron. Deze capaciteitsvergroting heeft inmiddels aan actualiteit niet ingeboet, o.a. ook in verband met het te verwachten veel hogere waterverbruik van de tuinders, dat met overschakeling van hun bedrijf op Nederlandse basis gepaard zal moeten gaan.

De wegen en straten werden in een slechte toestand aangetroffen. Door het overstelpend toeristenbezoek in de eerste maanden na de correctie, gingen zij nog meer achteruit. Met het herstel is een aanvang gemaakt.

Het onderwijs werd na de correctie op dezelfde voet voortgezet met dit verschil dan, dat voor de Duitse leerplichtwet de Nederlandse in de plaats kwam. De lagere school, „Volksschule” geheten, is ongeveer op dezelfde leest geschoeid als in Nederland. Zij telt acht leerjaren. Voor die leerlingen, die geen verder onderwijs volgen, is hierop aansluitend de zgn. „Gewerbeschule” (ambachtsschool) ofwel de „Landwirtschaftliche Gewerbeschule” verplicht. Voor hen, die de landbouwschool bezoeken, geldt de leerplicht tot 16 jaar en voor de overige tot 17 jaar. De leerlingen van de ambachtsschool, die drie leerjaren telt, zijn in de leer bij een baas, die de zgn. „Meisterprüfung” afgelegd moet hebben en hebben één dag in de week school. De landbouwschool werkt op dezelfde manier, alleen heeft men slechts één middag in de week school. Het programma van deze landbouwschool bestrijkt het gehele terrein van de landbouw

en is sterk op de praktijk gericht. In Haldern bevindt zich een „Landwirtschaftschule”, die men met onze landbouwwinterschool zou kunnen vergelijken. Ieder jaar bezoeken ongeveer 5 leerlingen uit Elten het gymnasium te Emmerik.

Sinds de correctie is het bezoek aan de „Gewerbeschule”, die zich in Emmerik bevindt, praktisch opgehouden. Men was niet langer verplicht dit onderwijs te volgen en de ouders stuurden ten dele hun kinderen liever als ongeschoolde arbeider naar de fabriek om wat geld te verdienen.

Verschillende jongens bezoeken nu echter de ambachtsschool in 's-Heerenberg. In deze typische industriestreek was het onderwijs ook op de behoefte van de industrie afgestemd, hetgeen blijkt uit het feit, dat het ambachts-onderwijs verplichtend gesteld werd. Ook in Nederland ziet men bij de toenemende industrialisatie een ontwikkeling in die richting. De bevolking is zich dan ook van de waarde van dit onderwijs veel beter bewust dan dit over het algemeen in ons land het geval is. De talrijke door ouders gedane aanvragen om hun kinderen in de gelegenheid te stellen Nederlands onderwijs te volgen, om daardoor met vrucht het onderwijs op een Nederlandse ambachtsschool te kunnen volgen, zijn ongetwijfeld voor een

belangrijk deel uit deze instelling te verklaren.

Een enkel woord willen wij nog wijden aan de inrichting van het schoolgebouw en de gebruikte leermiddelen. De school is gevestigd in het voormalige „Seminar”, de vroegere kweek-school voor onderwijzers, die, zoals wij reeds eerder vermeldden, in 1924 werd opgeheven. Het gebouw, dat in het begin van deze eeuw werd gesticht, maakt de indruk van een vesting. De ruimte is voor een school van \pm 460 kinderen veel te groot. Behalve verschillende leegstaande leslokalen bevat het nog een aula en een concertzaal, die eveneens niet gebruikt worden. Het geheel verkeert echter in een slechte staat. Onderhoud is de laatste veertig jaren volkomen achterwege gebleven. Daarbij heeft het in de oorlog schade opgelopen. De aula, eerst een fraai betimmerde zaal, biedt thans een troesteloze aanblik en ook de klaslokalen laten niet veel beters zien. Toiletten zijn in het gebouw niet aanwezig, doch zijn ondergebracht in een gebouwtje op enige afstand van de school. De gymnastiekzaal, eveneens in een apart gebouw ondergebracht, is vervallen en van zijn uitrusting beroofd. De leermiddelen, voor zover aanwezig, zijn niet behoorlijk opgeborgen en verwaarloosd. Het geheel is een demonstratie van Duitslands armoede. Ook de zegeningen van het nazi-regime zijn er kennelijk aan voorbijgegaan.

HOOFDSTUK VI.

GEMEENSCHAPSLEVEN EN ORGANISATIELEVEN.

Enkele opmerkingen mogen thans nog worden gemaakt over de aard van de Eltense dorpsgemeenschap en haar uitingen en over enkele belangrijke organisaties van meer algemene aard, waarin haar leden deel hebben. Zij kunnen een aanduiding geven van de instelling van de bevolking en de daaruit voortvloeiende reacties. Het gevoel van onderlinge verbondenheid, de samenhang in de dorpsgemeenschap, heeft in Elten natuurlijk evenmin als elders in West-Europa nog de kracht, die het in het verleden had. Behalve de invloeden, die in het algemeen de kracht van de dorpsgemeenschap hebben verzwakt, heeft de min of meer demoraliserende invloed, die steeds van de aanwezigheid van een grens uitgaat (smokkelarij) ongetwijfeld geen gunstige uitwerking gehad. Verder heeft evenals in Duitsland als geheel het, ondanks allerlei fraaie leuzen, naar „Vermassung” en vernietiging van traditionele bindingen strevende nazi-regime de verzwakking van de dorpsgemeenschap in de hand gewerkt.

Het is opmerkelijk, dat ondanks deze ten ongunste werkende factoren de dorpsgemeenschap in Elten nog steeds als tamelijk hecht kan worden beschouwd. Het feit, dat de eigenlijke Eltense bevolking vrijwel geheel katholiek en dus in religieus opzicht het dorp een eenheid is, zal hierin vermoedelijk een belangrijke rol hebben gespeeld. Dat dit laatste inderdaad het geval is, vindt zijn bevestiging in het feit, dat in de verschillende uitingen van de dorpsgemeenschap de zgn. „St. Martinibruderschaft” een grote rol speelt. Deze is oorspronkelijk een kerkelijke broederschap, waarvan het ontstaan zich in een ver verleden verliest. De feestdag van St. Maarten, op 11 November, is steeds voor Elten een dag van bijzondere betekenis geweest. Wanneer wij de oude akten van het stift, waarin de uitgebreide tiendrechten en pachten beschreven worden, herlezen, dan zien wij daarin steeds de bepaling terugkeren, dat de vastgestelde sommen telkenjare op de feestdag van

St. Maarten te Hoog-Elten moeten worden betaald. Zoals wij reeds gezien hebben, waren de tiendplichtige goederen en bezittingen van het stift over geheel Gelderland en Utrecht en de tegenwoordige Kreis Rees verspreid. Zo kwam men dus op die dag van heinde en verre naar Elten toe. Op deze zelfde dag werd dan ook een jaarmarkt gehouden. Nog wordt ieder jaar op de vooravond van die dag de zgn. „Martini-zug” gehouden. De kinderen trekken dan met fakkels in optocht door de straten met Martinus te paard aan het hoofd. Uit dezelfde oude oorsprong zijn ook de namen van de kerk en het ziekenhuis te Laag-Elten, die beide aan St. Martinus gewijd zijn, te verklaren. De Martini-bruderschaft heeft zich later ontwikkeld tot een schutterij, die het vogelschieten beoefende, dat tweemaal per jaar plaats vond, bij welke gelegenheid dan een zgn. „Schützenfest” werd georganiseerd. Na de oorlog heeft men er weer een kerkelijke vereniging van gemaakt, aangezien de schutterij toen verboden werd. De koning en zijn adjudanten, in fraaie uniformen gekleed, zijn dan ook in de kerk bij hoge plechtigheden aanwezig en gaan te paard voorop, wanneer er een processie door het dorp trekt. De samenkomsten blijven beperkt tot vergaderingen om de diverse feesten voor te bereiden en eenmaal per jaar een nieuw bestuur te kiezen. Een van de grote jaarlijkse feesten is het Carnaval, dat hier gedurende drie dagen zeer uitbundig gevierd wordt, geheel in de geest, zoals dat ook in het Rijnland plaats vindt. Later volgen dan in Mei en Juli de twee schuttersfeesten en het najaar brengt de kermis. Deze wordt de eerste Zondag van October na de Hoogmis en de daaraan aansluitende processie officieel geopend. Dan wordt drie dagen achtereen feest gevierd. In de voorafgaande periode heeft men reeds voor de kermis gespaard en deze speciale kermispartij wordt dan tot de laatste cent verteerd. Een bijzondere traditie hierbij is het zgn. „Früh-schoppen” op Maandagmorgen. Men begint

dan reeds om 10 uur te dansen, hetgeen vrijwel onafgebroken tot in de late avond wordt voortgezet. Bij die gelegenheid kan men praktisch het gehele dorp bij „Wanders” vinden. Dit is één van de hotels met annex boerderij. Tot 1933 was de oude heer Wanders behalve beheerder van deze beide bedrijven ook nog zgn. „Ortsvorsteher” van de gemeente Elten, burgemeester dus. Ook zijn vader en grootvader hebben deze functie bekleed en hierop is deze traditie dan ook terug te voeren. Het is opmerkelijk, dat het dansen bij de kermisviering zulk een grote plaats inneemt. Bij de laatste gelegenheid waren er liefst zeven grote dansgelegenheden. Het gehele dorp van jong tot oud was dan ook van de partij.

Dat de dorpsgemeenschap nog steeds van betekenis is komt ook tot uiting in het feit, dat de burenhulp in Elten nog steeds in zwang is, speciaal bij begrafenissen, wanneer de burens dragers fungeren.

Het verdwijnen van het nazi-regime, dat het organisatieleven, dat in Duitsland op allerlei gebied spontaan was gegroeid, vrijwel zonder uitzondering had vernietigd en door dwangorganisaties had vervangen, liet op organisatorisch gebied een vacuum na, dat nog steeds niet is gevuld. Voor het Nederlandse organisatieleven ligt hier te zijner tijd nog een belangrijke taak.

Wat de stands- en vakorganisaties betreft valt op te merken, dat West-Duitsland na de oorlog één vak-organisatie heeft gekregen, ingedeeld naar de verschillende bedrijven, tevens eenheidsorganisatie, in tegenstelling tot de toestand van vóór 1933, toen alle christelijke groeperingen in één bond verenigd waren. Er begint echter weer een reactie te komen op deze eenheidsorganisatie, zich uitend in het streven om weer een organisatie op confessionele grondslag te krijgen. Men heeft al welen katholieke standsorganisatie. Wat de boerenorganisatie betreft, ook die is in Duitsland één en niet in confessionele groepen gesplitst. De katholieke Eltenaren staan dan ook nog wel wat vreemd tegenover de indeling in confessionele organisaties, zoals wij die in Nederland kennen.

Als jeugdorganisatie heeft men de R.K. Colping-familie Gesellenverein, een organisatie, gesticht door Adolf Colping in Keulen ± 1850. Zij omvat de jeugd van 14 tot 18 jaar en een afdeling voor ouderen daarnaast.

Tot slot willen wij nog enkele opmerkingen

laten volgen over de houding van de plaatselijke gemeenschap ten opzichte van de grenscorrectie. Men kan zeggen, dat de bevolking zich in het algemeen bij de correctie heeft neergelegd. De weinigen, die dit niet deden, zijn echter het actiefst en proberen tegen de Nederlanders stemming te maken. Dat zij hier echter weinig succes mee hebben kan in hoofdzaak op het crediet geschreven worden van de door Nederland gevoerde politiek ten aanzien van het beleid in Elten en de voortreffelijke uitvoering daarvan. De overname op 23 April was zeer degelijk voorbereid en verliep dan ook zonder enige strubbelingen ¹⁾.

Het algemeen welvaartspeil is gestegen en men weet, dat men van het drostambt steeds alle medewerking kan verwachten voor het oplossen van zijn moeilijkheden. Er is maar één grief overgebleven, namelijk de moeilijkheden om over de grens te komen voor familiebezoek. De Engelsen houden de grens hermetisch gesloten. Voor het grensverkeer binnen de 15 km kan men met een grenspas volstaan, wil men verder, dan moet men een pas met een Brits visum hebben. Dit is omslachtig en tijdrovend, maar vooral ook duur. Het feit, dat men in deze zuiver menselijke verhoudingen in zijn persoonlijke vrijheid wordt beperkt, is een van de gevolgen van de grenscorrectie, welke men nog het meest als een druk voelt. Toch mag men hier misschien meer de plotselinge verandering van de situatie als wel het feit zelf voor verantwoordelijk stellen. Immers de moeilijkheden verbonden aan het reizen naar Duitsland gelden evenzeer voor Nederlanders, die daar relaties hebben. En voor Elten staat hier ook weer tegenover, dat men nu vrijelijk zijn familie in Holland bezoeken kan. Er zijn nogal wat Eltense meisjes in Nederland getrouwd en omgekeerd zijn er Nederlandse meisjes in Elten getrouwd. Dit contact met Nederland blijft vrijwel beperkt tot de gemeenten in de naaste omgeving, zoals Bergh, Zevenaar en Didam. Naar verhouding heeft de boerenbevolking nog het meeste contact met Nederland en velen zijn van Nederlandse afkomst. Van de tuinders is zelfs de helft in Nederland geboren.

¹⁾ De Britse overste J. S. COLLINGS (Kreis Resident Officer van Rees), die het bestuur overdroeg, zeide hiervan: „This is about the best occupation I have ever seen and I saw some.”

Op 3 November vond de eerste vergadering van de Landdrost met de voormalige gemeenteraad plaats. Het was een informele bijeenkomst, bedoeld om de mensen de gelegenheid te geven hun wensen en grieven uit te spreken. De vergadering was een volledig succes en heeft ontspannend gewerkt. Sindsdien worden deze vergaderingen maandelijks gehouden.

Dit is echter slechts één kant van de zaak. Het is ook van groot belang, hoe „die drüben”, zoals men in Elten de inwoners van Emmerik

en Wesel noemt, er over denken. Wij behoeven wel nauwelijks te zeggen, dat zij er tegen zijn. In de regionale pers worden de berichten over Elten gepubliceerd, alsof het nog steeds tot de Kreis Rees behoorde. Het is onze ervaring, dat men het in Duitse kringen weinig convenient vindt, dat het Nederlandse beleid in Elten zulke goede resultaten afwerpt. Hierdoor wordt hen de wind uit de zeilen genomen. Hun voornaamste argument is nu, dat de correcties in strijd zouden zijn met het volkenrecht.

HOOFDSTUK VII.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES.

Wanneer men de positie van het drostambt Elten in verband met de grenscorrectie wil beoordelen zal men zich moeten realiseren, dat de grenscorrecties tot stand zijn gekomen met een vijf-ledig doel, namelijk:

1. een verkorting van de grens;
2. verbetering van de locale verkeersmogelijkheden;
3. plaatselijke verbetering van de waterstaatkundige toestand;
4. verbetering van de sociaal-economische toestand;
5. opheffing van plaatselijke misstanden.

Hoewel hiermede noodzakelijk op beperkte schaal gebiedsuitbreiding gepaard gaat, moet deze principieel anders beschouwd worden dan gebiedsuitbreiding, zoals deze bij de oorspronkelijke annexatieplannen was bedoeld. Hierbij viel immers juist de nadruk op de vergroting van Nederlands woongebied. De toenemende bevolkingsdruk in Nederland en wel speciaal in de agrarische sector, zou in het geval van annexatie, gepaard gaande met een ontruiming door de bevolking — meende men — een uitweg hebben kunnen vinden. In dat geval zou men het nieuw verworven gebied moeten waarden naar de mate, waarin het voor de oplossing van de vraagstukken, verband houdende met de bevolkingsdruk in Nederland, een oplossing zou blijken te zijn.

De grenscorrecties zullen wij dus moeten beschouwen in het licht van de doelstellingen, waaruit zij zijn voortgekomen. Bij het correctiegebied Elten zijn de eerste twee der bovengenoemde doelstellingen van toepassing. De grens werd van 20 km tot 5 km verkort en ook verkeerstechnisch zijn voordelen bereikt. De gemeente Herwen en Aerdt kreeg twee nieuwe verbindingen met het oosten van Gelderland, de weg Lobith—Elten en de neutrale weg, die van Spijk naar Elten voert. Wanneer de weg

van 's-Heerenberg over Stokkum naar Elten zal zijn doorgetrokken, zal dit ook voor deze plaats een belangrijke verbetering van zijn verbinding met het westen van Nederland betekenen. De overige hierboven genoemde doelstellingen zijn in het onderhavige geval niet van toepassing.

De toevoeging van het correctiegebied Elten met zijn bewoners en de consequenties, die dit voor Nederland meebrengt, zijn dus alleen als een gevolg van de grenscorrectie, niet als doel op zichzelf, te beschouwen. Om deze consequenties te kunnen overzien en de voor- en nadelen van de correctie tegen elkaar af te kunnen wegen, is het noodzakelijk zich een duidelijk beeld te vormen van de sociale en economische verhoudingen in het gebied van Elten, zoals in het voorgaande is geschied. In het kort mogen hier de uitkomsten van het onderzoek nog eens worden samengevat.

Het gebied van het tegenwoordige drostambt Elten valt vrijwel samen met het grondgebied van het miniatuur vorstendom, waarover van 968 tot 1811 in een onafgebroken rij de abdisen van het adellijk jufferenstift de scepter hebben gezwaaid. Oorspronkelijk onder het voogdij-schap van de graven van Zutphen en van Gelder in de Nederlandse invloedssfeer gelegen, werd het geleidelijk door de overgang van het voogdij-schap in 1472 op de graven van Kleef politiek meer op Duitsland gericht. Hoewel het gebied dus door zuiver toevallige oorzaken binnen de Duitse grenzen is komen te liggen en het in geografisch opzicht aansluit bij het aangrenzende deel van Nederland, heeft het door de lange geschiedenis, die het thans met Duitsland gemeen heeft, typisch Duitse trekken gekregen, al lijkt bijv. het dialect, dat in Elten wordt gesproken, nog steeds sterk op dat van 's-Heerenberg. Vooral sinds de eerste wereldoorlog is de grens steeds meer een werkelijke sociale en economische scheidslijn geworden. Sindsdien

lopen de economische ontwikkeling van Elten en die van het Nederlandse grensgebied steeds meer uiteen en wordt ook het verschil in welvaart aan weerszijden van de grens groter.

Het gebied is arm aan natuurlijke hulpbronnen. De landbouw vormt de voornaamste bron van bestaan binnen Elten. Buiten de ruim 300 ha rivierklei vinden wij slechts arme zandgrond. Deze beslaat 1200 ha, waarvan 600 ha als cultuurgrond in gebruik zijn. De landbouw staat er in vergelijking met Nederland op een laag peil. Door de Elterberg en de bossen, die echter in de oorlog zeer veel geleden hebben, is het nog van betekenis als recreatieoord.

Dat hier ondanks deze ongunstige factoren toch een plaats is kunnen ontstaan als Laag-Elten met zijn stedelijk aanzien, is een gevolg van de geschiedkundige ontwikkeling. Uit de uitgebreide bezittingen van het stift stroomden jaarlijks grote inkomsten hier naar toe. Alleen uit de bestaansbronnen binnen Elten zelf zou een dergelijke ontwikkeling niet te verklaren zijn. Later leverde een toenemende werkgelegenheid buiten de grenzen van het eigen gebied de mogelijkheid voor een verdere groei van Elten. Op het tijdstip der correctie had Elten ruim 3200 inwoners. Op grond van zijn eigen bestaansbronnen zou het echter niet meer dan een derde van dit aantal kunnen dragen. Meer dan de helft van het aantal in een beroep werkzame personen is dan ook voor zijn bestaan afhankelijk van werk buiten het gebied van het drostambt, hoofdzakelijk in de industrie in Emmerik en thans ook in Nederland.

De bevolkingsopbouw vertoont een beeld dat karakteristiek is voor geheel Duitsland. De twee wereldoorlogen, de crises en de invloed van het nazi-regime vinden wij er duidelijk in weerpiegeld. Van 1920 af heeft het bevolkingsverloop er een principiële andere ontwikkeling dan in de aangrenzende Nederlandse gemeenten. Wij kunnen er o.a. de slechte economische toestand voor verantwoordelijk stellen, dat geboortebepaling omstreeks die tijd in sterk toenemende mate in zwang kwam. Bij de oudere generatie is het percentage kinderrijke gezinnen dan ook hoger. Onder de jongere gezinnen vormen die met vijf of meer kinderen een uitzondering. Een belangrijke groei van de bevolking is voor de naaste toekomst niet te verwachten.

Wat zijn nu voor Elten de gevolgen van de correctie? Door de nieuwe grens was men plotse-ling afgesneden van Emmerik, dat voor Elten niet alleen van belang was als bron van werkgelegenheid en op beperkte schaal als afzetgebied voor land- en tuinbouwproducten, maar dat ook als verzorgend centrum een belangrijke functie uitoefende. De arbeiders zijn er door de correctie voorlopig althans op vooruitgegaan. Zij hebben namelijk een niet onbelangrijke reële loonsverhoging kunnen boeken, doordat de koopkracht van hun geld in Nederland veel groter is dan in Duitsland. Een gedeelte van de arbeiders is sindsdien van Duitse naar Nederlandse werkgevers overgegaan. De moeilijkheid, die zich hierbij voordoet is, dat de plaatsen met een geschikte werkgelegenheid op een vrij grote afstand van Elten gelegen zijn. Wanneer op de duur het aantal dergenen, dat in Nederland werk zal moeten vinden, zal toenemen en daarbij in aanmerking wordt genomen, dat verwacht mag worden, dat in de naaste toekomst het aanbod op de arbeidsmarkt in Nederland ruimer zal zijn, is het gevaar voor werkloosheid niet denkbeeldig. Voor het land- en tuinbouwbedrijf heeft de correctie zeer ingrijpende gevolgen gehad. Men is nu in open concurrentie gekomen met de hoger ontwikkelde land- en tuinbouw in Nederland. De verhouding tussen opbrengsten en onkosten is veel ongunstiger geworden en om staande te blijven zal het voor de boeren noodzakelijk zijn hun bedrijven op Nederlandse leest te schoeien. Vooral voor het kleine bedrijf levert dit grote moeilijkheden op in verband met het volkomen ontbreken van bedrijfskapitaal, mede tengevolge van de Duitse geldsanering. De middenstand profiteert mede van de algemene welvaartsstijging, die wij bij het overgrote deel van de bevolking constateren.

Welke zijn nu de gevolgen van de correctie voor Nederland? De armoede van Duitsland, waarvan wij een stukje hebben overgenomen, is een van de belangrijkste moeilijkheden, waarmee wij bij het aanpassingsproces aan Nederland te kampen hebben. Wil men dit gebied volkomen in Nederland opnemen, dan zal het toch zo veel mogelijk op het Nederlandse welvaartspeil gebracht moeten worden en dit brengt voor de Nederlandse gemeenschap belangrijke uitgaven met zich mede. Nog afgezien van de oorlogsschade is de woningvoorraad sterk

verouderd en in slechte staat. Vrijwel alle openbare voorzieningen laten te wensen over. De wegen verkeerden bij de overname in een uitzonderlijk slechte staat. De straatverlichting was tot op enkele lichtpunten gereduceerd. De riolering is buitengewoon primitief en geschiedt grotendeels door open goten. Het gemeentelijk waterleidingbedrijf zal in de eerstkomende jaren belangrijke bedragen voor vernieuwing eisen. Het brandweermaterieel was onvoldoende. Het schoolgebouw moet worden gerestaureerd. Een oppervlakte van 300 ha dient te worden herbebost. De afwatering van de polder Grondstein moet worden verbeterd. Verbetering op de hier genoemde verschillende punten zal eventueel belangrijke bedragen vorderen.

Verder staat Nederland hier voor de moeilijke taak om de bevolking geleidelijk in het Nederlandse volk te doen opgaan en haar in het Nederlandse maatschappelijke bestel in te passen. Dit is een proces, dat uit zijn aard een langzaam verloop zal hebben en dat voor wat de ouderen betreft niet meer volkomen kan plaats vinden. Een belemmerende invloed vormt hierbij, zoals voor de hand ligt, het sterke Duitse nationalisme. Aan de andere kant kunnen wij twee factoren noemen, die een aanpassing in dit opzicht nog weer zullen vergemakkelijken, namelijk de toegenomen welvaart en het grensdialect, dat hier gesproken wordt, waardoor de moeilijkheid van het verschil in taal wordt overbrugd. Om op de duur tot een volledige assimilatie te komen is het natuurlijk van essentiële betekenis, dat Nederlands onderwijs wordt gegeven. Als

men er van uitgaat, dat de correctie blijvend is, is het ook voor de Eltense kinderen zelf van het grootste belang, dat zij in de gelegenheid zijn om Nederlands onderwijs te volgen, aangezien zij na hun schoolopleiding voor hun bestaan van een werkring in Nederland afhankelijk zullen zijn. Hebben zij alleen een Duitse opleiding, dan zullen zij daardoor bij hen, die een overeenkomstige Nederlandse opleiding hebben genoten, ten achter staan. Dat dit ook hier zeer wel wordt ingezien, blijkt uit het zeer grote aantal aanvragen van ouders, om hen in de gelegenheid te stellen hun kinderen onderwijs in de Nederlandse taal te laten volgen. Voor iets als een culturele autonomie is het gebied te klein.

Het feit, dat de grenscorrecties nog een voorlopig karakter dragen, heeft aanleiding gegeven tot velerlei speculaties en oefent ook in verschillende opzichten een remmende invloed uit op het aanpassingsproces aan Nederland. Velen gaan van de gedachte uit, dat de thans bij Nederland gevoegde gebieden eventueel bij het vredesverdrag weer bij Duitsland zouden kunnen komen. Het ligt niet op onze weg ons hier bezig te houden met de politieke aspecten van deze kwestie en een oordeel uit te spreken over de vraag, of het al of niet tot de reële mogelijkheden behoort, dat Elten weer terug zou keren tot het Duitse rijk. Wel echter kan worden geconstateerd, dat het niet alleen voor Nederland, doch ook voor de bevolking van Elten en voor de toekomstige ontwikkeling van dit gebied van groot belang is, dat hierin zo spoedig mogelijk klaarheid komt.

BIJLAGE.

UITTREKSEL VAN DE VOORNAAMSTE BEPALINGEN VAN HET PROTOCOL VAN PARIJS.

1. Inwoners, die hier vóór 23 Februari 1948 waren gevestigd, worden als Nederlander behandeld. Zij behouden de Duitse nationaliteit. Te zijner tijd zullen zij het Nederlanderschap kunnen verwerven. Men zal in zijn keuze volkomen vrij zijn en ook de Duitse nationaliteit kunnen behouden, in welk geval men normaal als vreemdeling zal worden behandeld.

2. De Nederlandse wetten en verordeningen zijn van kracht met ingang van de dag van overdracht (23 April 1949).

3a. Personen, die de Nederlandse nationaliteit niet wensen te verwerven en zich in Duitsland willen vestigen, zullen, wanneer zij hun schulden en belastingen hebben voldaan, hun roerende goederen mogen meenemen, ofwel deze verkopen en de opbrengst in geld naar Duitsland transfereren. Hetzelfde geldt voor de verkoop van onroerend goed, dat zij hier eventueel bezitten.

Eigendommen van een privaatrechtelijk karakter, zich bevindend binnen het correctiegebied, van natuurlijke of rechtspersonen woonachtig in Duitsland, zullen niet verbeurd verklaard of in beslag genomen worden.

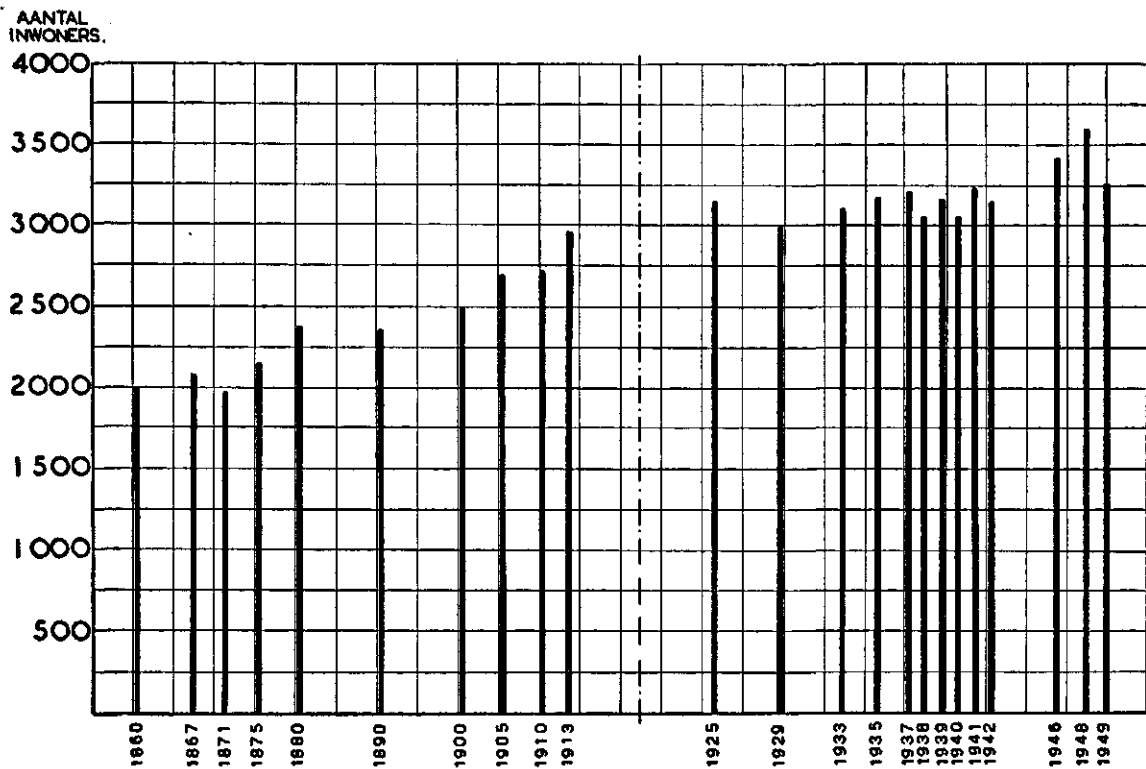
3b. De staat der Nederlanden ontvangt zonder vergoeding alle eigendommen van de Duitse staat en de „Länder”, zowel publiek- als privaatrechtelijke, binnen het gecorrigeerde gebied gelegen.

4. Wat betreft de uitbetaling van pensioenen, in Duitse overheidsdienst, ook als militair, verkregen, zal Duitsland de in de gecorrigeerde gebieden woonachtige personen, ook wanneer zij de Nederlandse nationaliteit mochten hebben aangenomen, op dezelfde voet behandelen als zijn eigen onderdanen. De verplichtingen zullen door overeenkomstige Nederlandse instellingen worden overgenomen op voorwaarde, dat hen vanuit Duitsland de hiermede overeenkomende wiskundige reserve ter beschikking wordt gesteld. In afwachting van een definitieve regeling kunnen door de staat der Nederlanden voorschotten worden verstrekt.

5. Alle archieven en documenten van administratieve of historische aard, die op de gecorrigeerde gebieden betrekking hebben, moeten aan de staat der Nederlanden worden overgedragen. Ingeval deze een ondeelbare eenheid vormen met documenten, die grotendeels betrekking hebben op andere niet tot het gecorrigeerde gebied behorende gebieden, moet inzage en afschrift worden verleend.

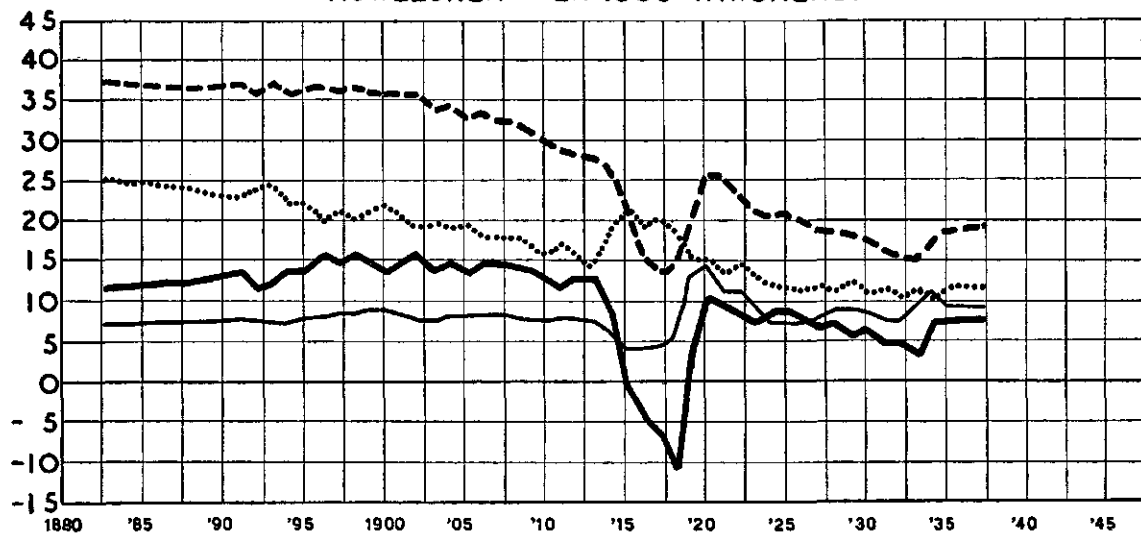
6. Speciale regelingen moeten worden ontworpen voor het grensverkeer van personen en goederen, teneinde het verkeer tussen het gecorrigeerde gebied en Duitsland niet abrupt te beëindigen.

7. Alle openbare diensten, zoals gas-, water- en electriciteitsvoorziening, telegraaf en telefoon, moeten normaal voortgang vinden.

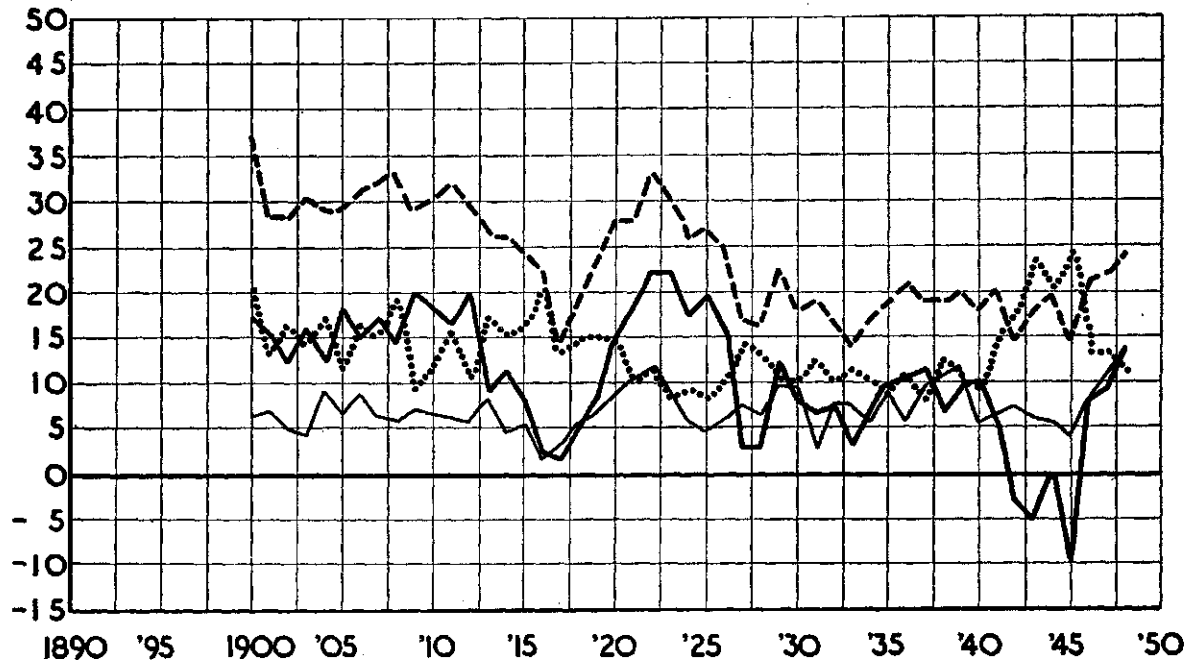
GRAFIEK I. Aantal inwoners van het drostambt Elten.

- GEBOORTEN PER 1000 INWONERS.
- STERFTE PER 1000 INWONERS.
- GEBOORTEOVERSCHOT PER 1000 INWONERS.
- HUWELUKEN PER 1000 INWONERS.

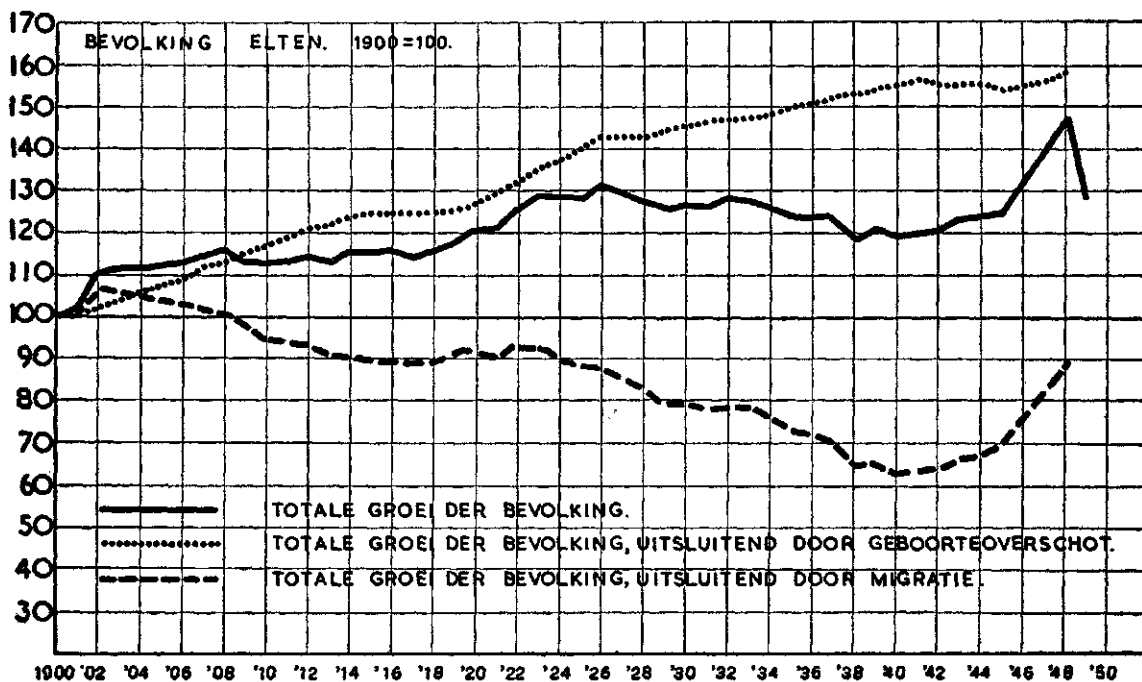

GRAFIEK II. Bevolkingsgegevens over Duitsland.

- GEBORTEN PER 1000 INWONERS.
- OVERLEDENEN PER 1000 INWONERS.
- GEBORTEOVERSCHOT PER 1000 INWONERS.
- HUWELUKEN PER 1000 INWONERS.

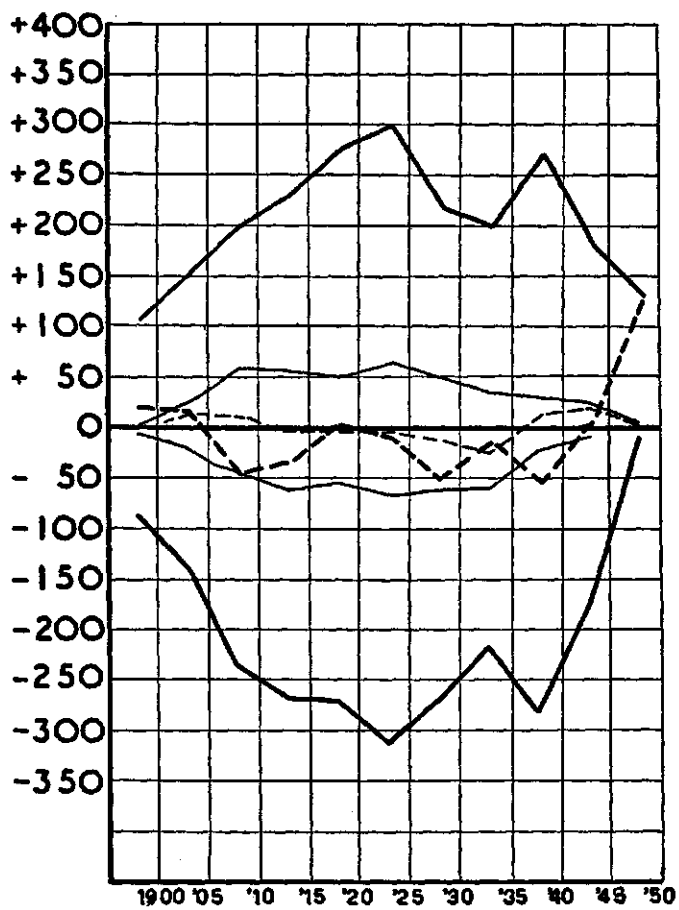

GRAFIEK III. Bevolkingsgegevens van het drostambt Elten.

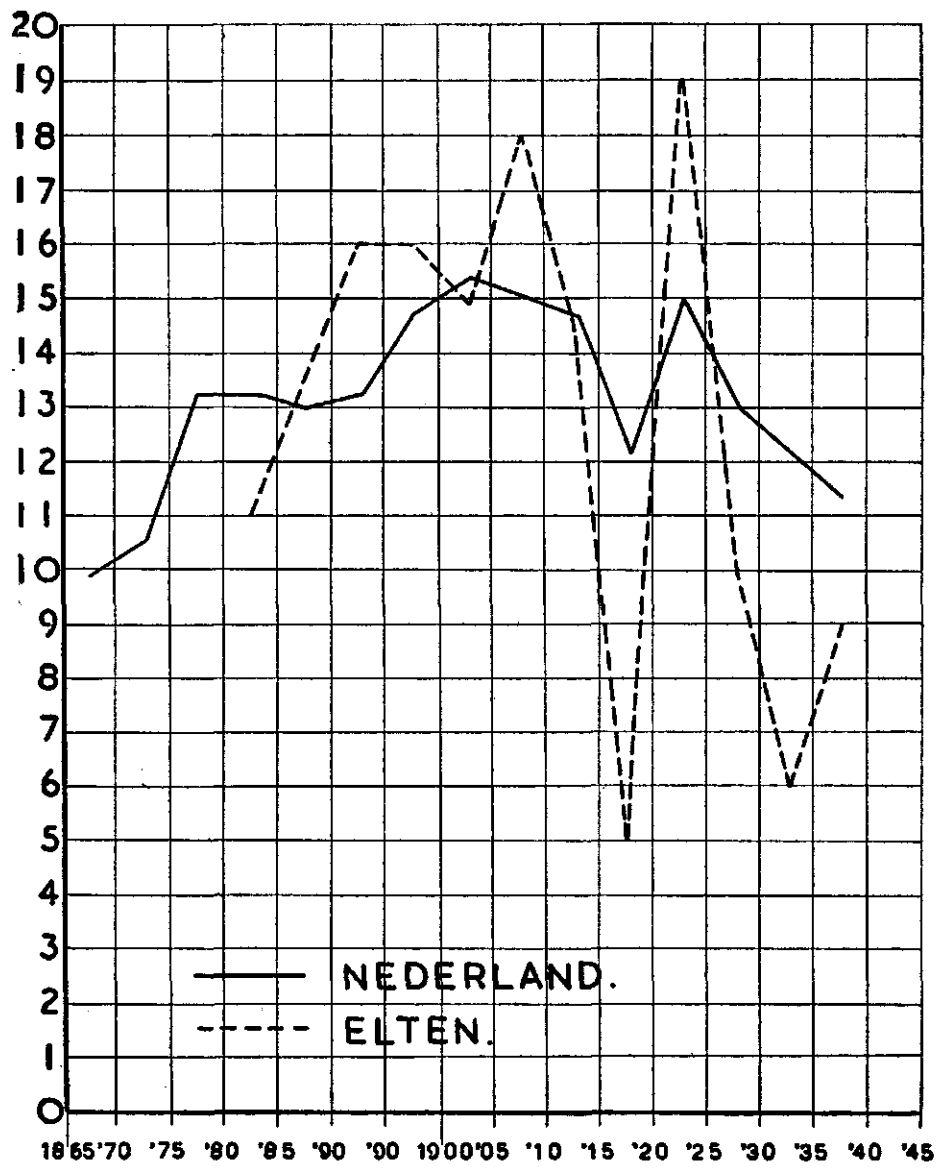

GRAFIEK IV. Groei der bevolking in het drostambt Elten, samengesteld uit de groei door geboorteoverschot en migratieoverschot.

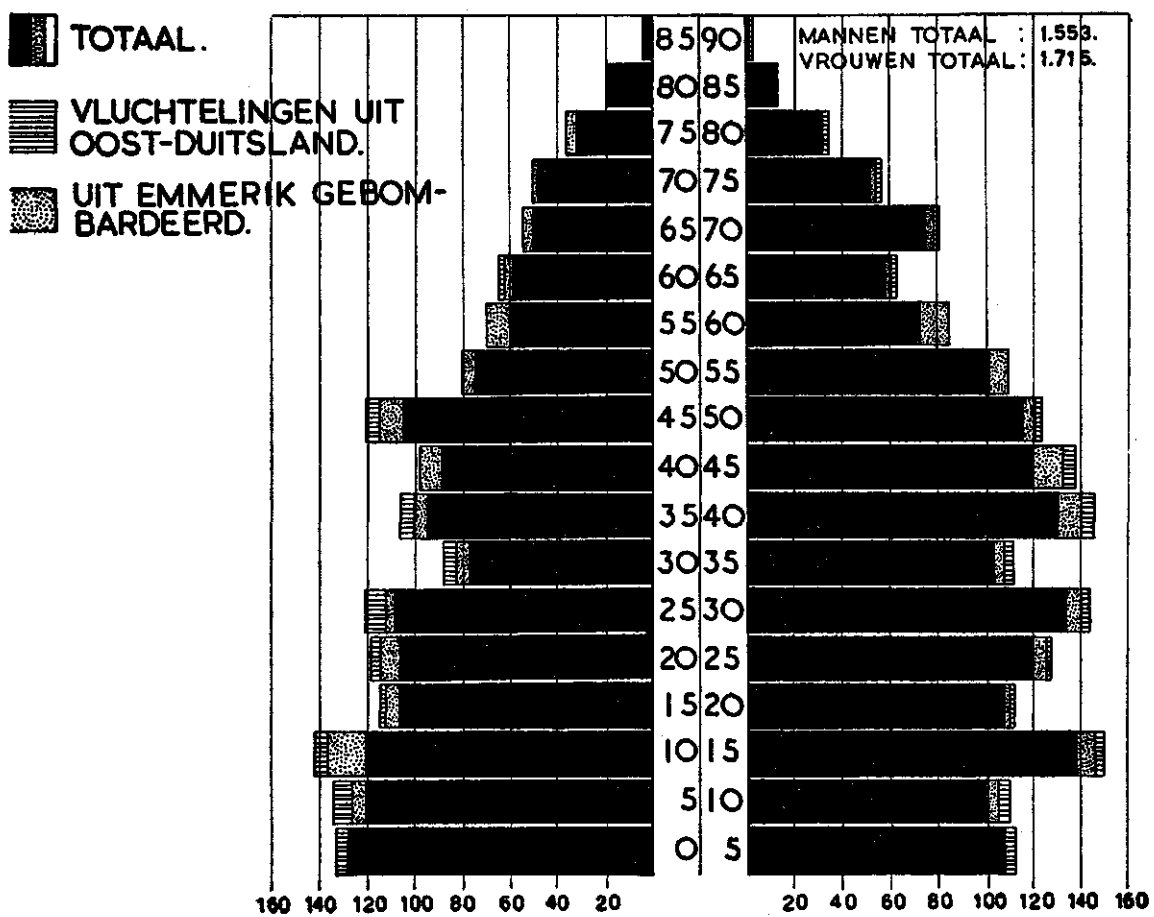
— TOTAAL VESTIGING (+) EN VERTREK (-).
 — WAARVAN UIT OF NAAR NEDERLAND.
 - - - - TOTAAL MIGRATIEOVERSCHOT.
 - - - - MIGRATIEOVERSCHOT VAN OF NAAR NEDERLAND.

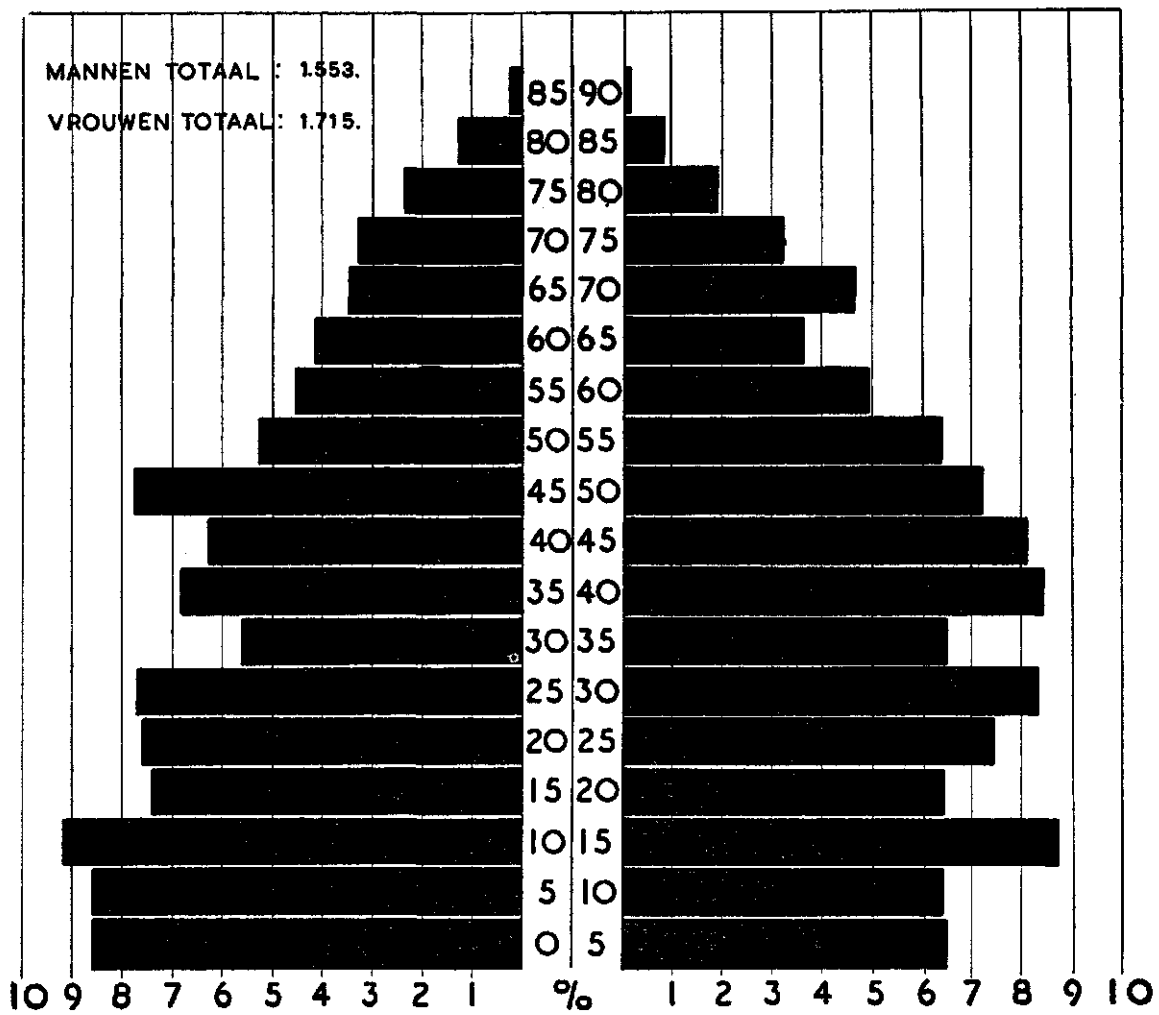
GRAFIEK V. Vijfjaarlijkse gemiddelden van vestiging en vertrek en migratieoverschot.

GRAFIEK VI. Geboorteoverschot in Elten vergeleken met dat in Nederland (vijfjaarlijkse gemiddelden).

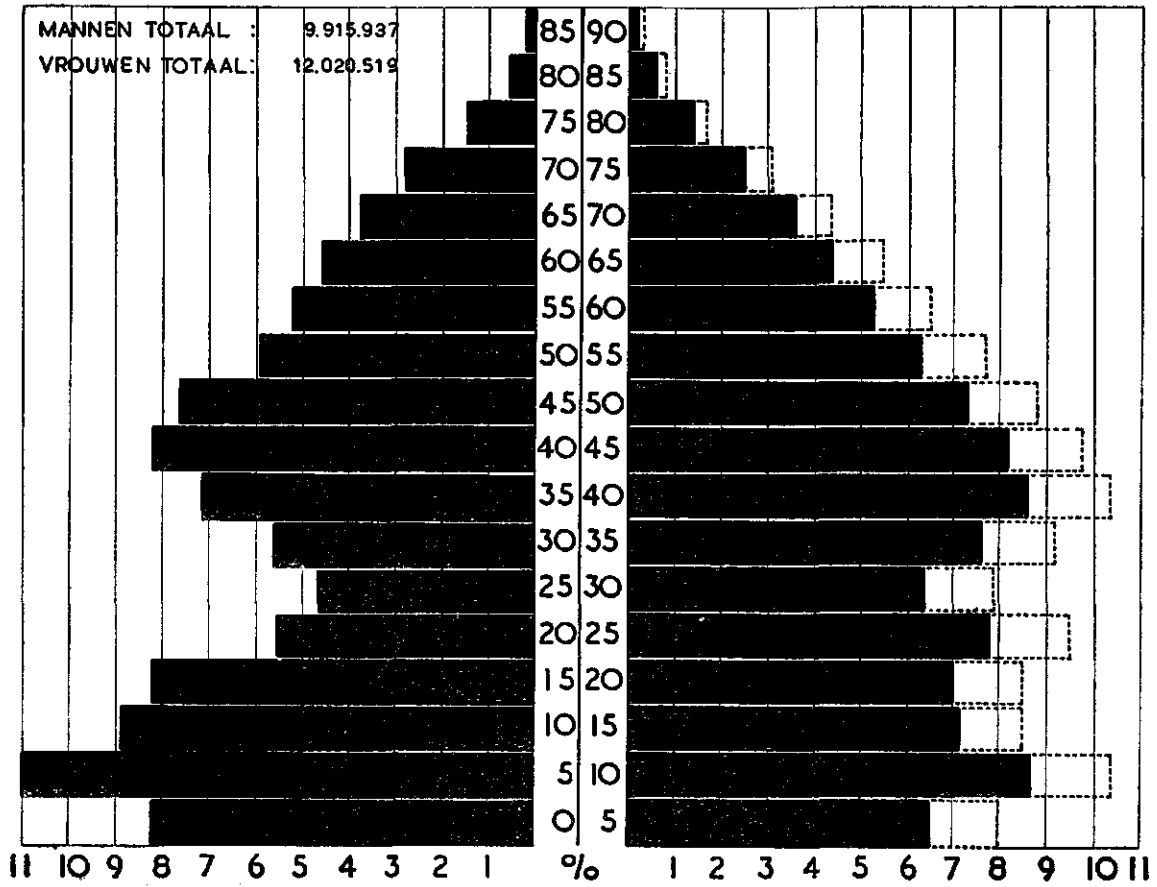

GRAFIEK VII. Bevolkingsopbouw van het drostambt Elten in absolute getallen. September 1949.

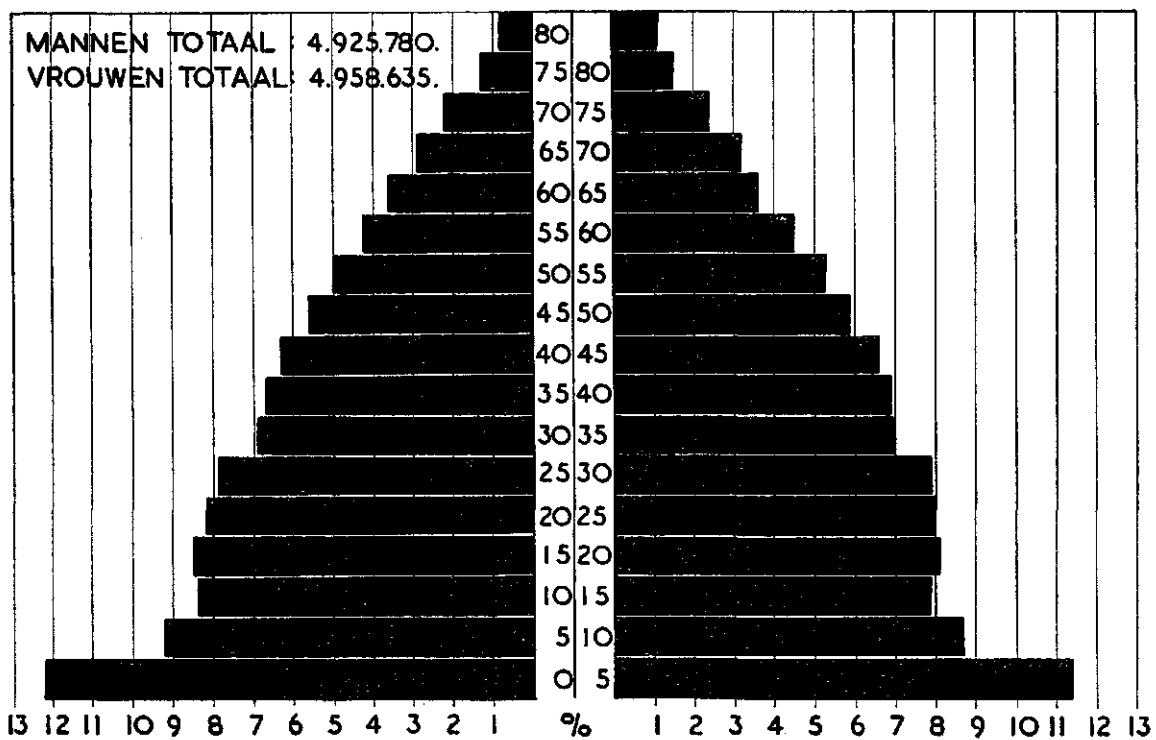

GRAFIEK VIII. Bevolkingsopbouw van het drostambt Elten in procenten van de totale mannelijke resp. vrouwelijke bevolking (September 1949).

UITGEDRUKT IN % VAN DE TOTALE MANLUKE, RESP. VROUWELUKE BEVOLKING.
 UITGEDRUKT IN HONDERDDUIZENDEN.

GRAFIEK IX. Bevolkingsopbouw van de Britse Zône van Duitsland
 (Volkstelling 29 October 1946).

GRAFIEK X. Bevolkingsopbouw van Nederland in procenten van de totale mannelijke resp. vrouwelijke bevolking (31 December 1948).

